

www.turkishstudies.net/religion

Turkish Studies - Comparative Religious Studies

eISSN: 2667-5544

Research Article / Araştırma Makalesi

ANKARA SCIENCE
UNIVERSITY

A Functionalist-Antirealist and Humanist Interpretation of Religion: The Example of Erich Fromm

İşlevselci-Antirealist ve Hümanist Din Yorumu: Erich Fromm Örneği

Fatma Nur Ağca*

Abstract: Functional definitions of religion and the interpretation of religious truth claims primarily in terms of their psychological functions constitute one of the major debates in contemporary philosophy of religion. This article aims to examine Erich Fromm's humanistic understanding of religion from the perspective of philosophy of religion within the framework of functionalist theories of religion and theological anti-realism, and to evaluate the philosophical implications of this approach. The study employs a philosophical analysis of Fromm's major works on religion, including *Psychoanalysis and Religion*, *Man for Himself*, *The Sane Society*, *You Shall Be as Gods*, and *To Have or To Be?*, together with a comparative and critical evaluation of the relevant philosophy of religion literature. Within this framework, the study analyzes the philosophical implications of relegating the truth claims of religion to a secondary position in favor of functional explanations and examines the extent to which interpreting God as a symbolic value can be justified within the debates on theological realism and anti-realism. The findings indicate that Fromm's understanding of religion makes significant contributions to explaining the psychological and existential functions of religious belief; however, it does not provide an adequate account of the truth-value, justification, and epistemic status of religious propositions. Consequently, the study concludes that although a purely functional interpretation of religion offers important insights into the psychological and existential dimensions of religious belief, it is insufficient on its own to account for the truth claims and philosophical justification of religious beliefs.

Keywords: Philosophy of Religion, Erich Fromm, Functionalism, Anti-realism, Humanism.

Öz: Dinin işlevsel biçimde tanımlanması ve dinî inançların doğruluk iddialarının psikolojik işlevler üzerinden açıklanması, çağdaş din felsefesinin önemli tartışma konularından biridir. Bu makalenin amacı, Erich Fromm'un hümanist din anlayışını işlevselci ve teolojik antirealist din yorumları çerçevesinde din felsefesi açısından incelemek ve bu yaklaşımın felsefi sonuçlarını değerlendirmektir. Çalışmada, Erich Fromm'un din anlayışını ortaya koyduğu *Psychoanalysis and Religion*, *Man for Himself*, *The Sane Society*, *You Shall Be as Gods* ve *To Have or To Be?* adlı temel eserleri felsefi çözümleme yöntemiyle incelenmiş; ilgili din felsefesi literatürü çerçevesinde karşılaştırmalı ve eleştirel bir değerlendirme yapılmıştır. Bu bağlamda, dinin doğruluk

* Asst. Prof. Dr., Trabzon University, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Sciences, Philosophy of Religion.

Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Felsefesi Ana Bilim Dalı.

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3725-0498>

fatmanuragca@trabzon.edu.tr

Cite as/ Atıf: Ağca, F. N. (2026). A functionalist-antirealist and humanist interpretation of religion: the example of Erich Fromm / İşlevselci-antirealist ve hümanist din yorumu: Erich Fromm örneği. *Turkish Studies-Comparative Religious Studies*, 21(Ö1), 1-41. [Special Issues Dedicated to Prof. Dr. Mahmut Özer]. Ankara Bilim University Publications. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.94969>

Received/Geliş: 16 June/Haziran 2026

Accepted/Kabul: 20 September/Eylül 2026

Published/Yayın: 25 September/Eylül 2026

Checked by plagiarism software

iddialarının işlevsel açıklamalar lehine ikinci plana itilmesinin felsefi sonuçları ile Tanrı'nın sembolik bir değer olarak yorumlanmasının teolojik realizm ve antirealizm tartışmaları bakımından ne ölçüde gerekçelendirilebilir olduğu analiz edilmektedir. Çalışmada, Fromm'un din anlayışının dinî inançların psikolojik ve varoluşsal işlevlerini açıklama bakımından önemli katkılar sunduğu; buna karşılık dinî önermelerin doğruluk değeri, gerekçelendirilmesi ve epistemik statüsüne ilişkin yeterli bir açıklama sunamadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu nedenle, dinin yalnızca işlevsel açıdan yorumlanmasının, dinî inançların psikolojik ve varoluşsal boyutunu açıklamada önemli katkılar sunmasına rağmen, bu inançların doğruluk iddiaları ve felsefi gerekçelendirilmesini açıklamak için tek başına yeterli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Erich Fromm, İşlevselcilik, Antirealizm, Hümanizm.

Structed Abstract:

The aim of this study is to examine Erich Fromm's humanistic understanding of religion within the framework of functionalist theories of religion and theological anti-realism, and to evaluate the philosophical coherence of this approach in terms of the origin and nature of religion, the truth value of religious beliefs, and the conception of God from the perspective of philosophy of religion. Since Fromm's understanding of religion is shaped primarily around human psychological and existential needs rather than religious truth claims, it can be regarded as one of the significant examples of functionalist interpretations of religion. Previous studies on Fromm have largely focused on his views within the contexts of psychology, humanism, and social theory. However, the implications of his understanding of religion for philosophy of religion, particularly regarding functionalism, the theological realism–anti-realism debate, and the epistemic status of religious beliefs, have received limited attention. Therefore, this study evaluates the philosophical implications of Fromm's humanistic understanding of religion with regard to the concept of God and the rationality, justification, and epistemic status of religious beliefs.

Within the framework of qualitative research methodology, philosophical analysis and critical evaluation methods are employed. The primary sources of the study consist of Erich Fromm's works *Psychoanalysis and Religion*, *Man for Himself*, *The Sane Society*, *You Shall Be as Gods*, and *To Have or To Be?*. These works are analyzed together with relevant literature in philosophy of religion, and the functionalist and theological anti-realist dimensions of Fromm's understanding of religion are critically examined. Accordingly, the study does not merely describe Fromm's interpretation of religion but also critically evaluates the philosophical problems arising from his approach regarding the truth value, justification, and rationality of religious beliefs, as well as the ontological status of the concept of God. In this context, the study examines whether prioritizing functional explanations over the truth claims of religion can be philosophically justified and whether the rejection of a transcendent and personal conception of God independent of the human mind is a coherent position.

The findings indicate that Fromm develops a functionalist interpretation of religion by focusing on human psychological and existential needs through concepts such as the function of religion, orientation system, and object of devotion. It has been determined that, for Fromm, what is important is not primarily which beliefs a person holds, but rather the function of the values or purposes to which individuals devote themselves and which provide direction to their lives. Accordingly, Fromm evaluates religions according to criteria based on human nature, development, and the possibility of human liberation. From his perspective, whether a religious system provides a better or worse solution depends primarily on its capacity to contribute positively to human development and life.

The study also demonstrates that Fromm interprets the concept of God as a symbolic expression of the highest human values that individuals seek to realize and does not conceive of God as a transcendent and personal being existing independently of the human mind. In this respect, Fromm's understanding of religion differs from realist approaches that argue that religious expressions and the concept of God correspond to an independent transcendent reality and displays characteristics compatible with theological anti-realist approaches. Furthermore, it has been found that Fromm evaluates religious beliefs not primarily in terms of their truth value but according to their functions in human life and their contributions to individual development. His distinction between humanistic religion and authoritarian religion also reveals that functional and human-development-oriented criteria occupy a central role in the evaluation of religions. Thus, for Fromm, the decisive issue is not the existence or non-existence of religion itself, but rather its effects on human beings and the consequences it produces. Accordingly, he classifies religious approaches that enhance human potential, freedom, and productivity as humanistic religions, whereas those that make individuals passive, dependent on authority, and restrict their development are considered authoritarian religions.

In conclusion, this study demonstrates that Fromm's humanistic understanding of religion represents a functionalist approach that explains religious beliefs primarily through human psychological and existential needs and that it contains significant theological anti-realist features. However, the study concludes that evaluating religious beliefs solely in terms of their functions and consequences for human life is insufficient to explain why these beliefs make certain truth claims and on what basis they can be considered rational. The fact that a belief provides meaning, orientation, or psychological support for individuals does not, by itself, establish the truth or justification of that belief. Similarly, Fromm's interpretation of God as the highest symbolic

expression of human values raises significant philosophical problems concerning the ontological status of God and the rationality of belief in God. The question of what kind of God one believes in is as important as the question of whether one believes in God; therefore, the concept of God cannot be adequately explained solely through its functional and symbolic value.

The main contribution of this study is that it evaluates Fromm's understanding of religion not only within the context of humanistic psychology but also within the central debates of philosophy of religion, particularly the rationality of religious beliefs, their epistemic status, and the theological realism-anti-realism debate. Going beyond the predominantly psychological, sociological, and humanistic approaches in the existing literature on Fromm's interpretation of religion, this study reveals the epistemological and metaphysical implications of his views from the perspective of philosophy of religion. Although the study acknowledges the importance of explaining the functional and existential dimensions of religion in human life, it argues that these dimensions alone cannot provide an adequate explanatory framework for the epistemic status, truth claims, and rational justification of religious beliefs. Likewise, interpreting God as a symbolic value creates significant philosophical problems concerning the ontological status of God and the rationality of religious belief. Therefore, theological realist and essentialist approaches, which consider the meaning, truth, and justification dimensions of religious beliefs together, provide a more comprehensive and explanatory framework for understanding the nature of religion. Future studies may comparatively examine Fromm's understanding of religion alongside contemporary approaches that similarly interpret God as symbolic or as an expression of human values, thereby contributing to a more comprehensive assessment of the possibilities and limitations of functionalist and anti-realist interpretations of religion.

Keywords: Philosophy of Religion, Erich Fromm, Functionalism, Anti-realism, Humanism.

ملخص منظم

تهدف هذه الدراسة إلى دراسة الفهم الإنساني للدين لدى إريك فروم في إطار النظريات الوظيفية للدين واللاواقعية اللاهوتية، وتقييم التماسك الفلسفي لهذا النهج من حيث أصل الدين وطبيعته، والقيمة الحقيقية للمعتقدات الدينية، ومفهوم الله من منظور فلسفة الدين. ونظرًا لأن فهم فروم للدين يشكل في المقام الأول حول الاحتياجات النفسية والوجودية للإنسان بدلاً من الادعاءات بالحقيقة الدينية، فيمكن اعتباره أحد الأمثلة المهمة للتفسيرات الوظيفية للدين. وقد ركزت الدراسات السابقة حول فروم إلى حد كبير على آرائه في سياقات علم النفس والإنسانية والنظرية الاجتماعية. ومع ذلك، فإن الآثار المترتبة على فهمه للدين في فلسفة الدين، لا سيما فيما يتعلق بالوظيفية، والنقاش حول الواقعية اللاهوتية مقابل اللاواقعية، والوضع المعرفي للمعتقدات الدينية، لم تحظ إلا باهتمام محدود. ولذلك، تُقيم هذه الدراسة الآثار الفلسفية لفهم فروم الإنساني للدين فيما يتعلق بمفهوم الله وعقلانية المعتقدات الدينية وتبريرها ووضعها المعرفي.

في إطار منهجية البحث النوعي، يتم استخدام التحليل الفلسفي وأساليب التقييم النقدي. وتتألف المصادر الأساسية للدراسة من أعمال إريك فروم: التحليل النفسي والدين، والإنسان لنفسه، والمجتمع السليم، وستكونون كآله، وأن تمتلك أم أن تكون؟. ويتم تحليل هذه الأعمال جنبًا إلى جنب مع الأدبيات ذات الصلة في فلسفة الدين، كما يتم فحص الأبعاد الوظيفية واللاواقعية اللاهوتية لفهم فروم للدين بشكل نقدي. وبناءً على ذلك، لا تقتصر الدراسة على وصف تفسير فروم للدين فحسب، بل تقوم أيضًا بتقييم نقدي للمشكلات الفلسفية الناشئة عن نهجه فيما يتعلق بقيمة الحقيقة والتبرير، وعقلانية المعتقدات الدينية، فضلاً عن الوضع الوجودي لمفهوم الله. وفي هذا السياق، تبحث الدراسة فيما إذا كان إعطاء الأولوية للتفسيرات الوظيفية على حساب ادعاءات الحقيقة التي يقدمها الدين يمكن تبريره فلسفيًا، وما إذا كان رفض المفهوم المتعالي والشخصي لله المستقل عن العقل البشري، موقفًا متسقًا.

تشير النتائج إلى أن فروم بطور تفسيريًا وظيفيًا للدين من خلال التركيز على الاحتياجات النفسية والوجودية للإنسان عبر مفاهيم مثل وظيفة الدين، ونظام التوجيه، وموضوع العبادة. وقد تبين أن المهم بالنسبة لفروم ليس في المقام الأول المعتقدات التي يعتنقها الشخص، بل وظيفة القيم أو الأغراض التي يكرس الأفراد أنفسهم لها والتي توفر التوجيه لحياتهم. وبناءً على ذلك، يُقيم فروم الأديان وفقًا لمعايير تستند إلى الطبيعة البشرية، والتنمية البشرية، وإمكانية تحرير الإنسان. ومن وجهة نظره، فإن ما إذا كان النظام الديني يقدم حلًا أفضل أو أسوأ يعتمد في المقام الأول على قدرته على المساهمة بشكل إيجابي في التنمية البشرية والحياة.

تُظهر الدراسة أيضًا أن فروم يفسر مفهوم الله باعتباره تعبيرًا رمزيًا عن أسمى القيم الإنسانية التي يسعى الأفراد إلى تحقيقها، ولا يتصور الله ككائن متعالٍ وشخصيٍّ موجودٍ بشكل مستقل عن العقل البشري. وفي هذا الصدد، يختلف فهم فروم للدين عن المناهج الواقعية التي ترى أن التعبيرات الدينية ومفهوم الله يتطابقان مع واقع متعالٍ مستقل، ويظهر خصائص تتوافق مع المناهج اللاواقعية اللاهوتية. علاوة على ذلك، تبين أن فروم لا يقيم المعتقدات الدينية في المقام الأول من حيث قيمتها الحقيقية، بل وفقًا لوظائفها في الحياة البشرية ومساهماتها في التنمية الفردية. كما يكشف تمييزه بين «الدين الإنساني» و«الدين الاستبدادي» أن المعايير الوظيفية والموجهة نحو التنمية البشرية تحتل دورًا محوريًا في تقييم الأديان. وبالتالي، فإن المسألة الحاسمة بالنسبة لفروم ليست وجود الدين نفسه أو عدم وجوده، بل تأثيراته على البشر والعواقب التي ينتجها. وبناءً على ذلك، يصنف المقاربات الدينية التي تعزز الإمكانات البشرية والحرية والإنتاجية على أنها أديان إنسانية، في حين أن تلك التي تجعل الأفراد سلبيين، وتجعلهم يعتمدون على السلطة، وتقيّد نموهم تُعتبر أديانًا استبدادية.

وختامًا، تبرهن هذه الدراسة على أن فهم فروم الإنساني للدين يمثل نهجًا وظيفيًا يفسر المعتقدات الدينية في المقام الأول من خلال الاحتياجات النفسية والوجودية للإنسان، وأنه يحتوي على سمات لاهوتية غير واقعية مهمة. ومع ذلك، تخلص الدراسة إلى أن تقييم المعتقدات الدينية من منظور وظائفها ونتائجها على الحياة البشرية وحده لا يكفي لتفسير سبب ادعاء هذه المعتقدات حقائق معينة، وعلى أي أساس يمكن اعتبارها عقلانية. حقيقة أن المعتقد يوفر معنى أو توجيهًا أو دعمًا نفسيًا للأفراد لا تثبت، في حد ذاتها، صحة ذلك المعتقد أو مبرره. وبالمثل، فإن تفسير فروم لله باعتباره أعلى تعبير رمزي للقيم الإنسانية يثير مشكلات فلسفية جوهرية تتعلق بالوضع الوجودي لله وعقلانية الإيمان به. فمسألة نوع الإله الذي يؤمن به المرء لا تقل أهمية عن مسألة ما إذا كان يؤمن بالله أم لا؛ ولذلك، لا يمكن تفسير مفهوم الله بشكل كافٍ من خلال قيمته الوظيفية والرمزية وحدها.

وتتمثل المساهمة الرئيسية لهذه الدراسة في أنها تُقيم فهم فروم للدين ليس فقط في سياق علم النفس الإنساني، بل أيضًا في إطار النقاشات المركزية لفلسفة الدين، ولا سيما عقلانية المعتقدات الدينية، ووضعها المعرفي، والنقاش حول الواقعية اللاهوتية مقابل اللاواقعية. تتجاوز هذه الدراسة المناهج التي تهيمن عليها الجوانب النفسية والاجتماعية والإنسانية في الأدبيات الحالية حول تفسير فروم للدين، لتكشف عن الآثار المعرفية والميتافيزيقية لأرائه من منظور فلسفة الدين. ورغم أن الدراسة تقر بأهمية تفسير الأبعاد الوظيفية والوجودية للدين في حياة الإنسان، فإنها ترى أن هذه الأبعاد وحدها لا يمكن أن توفر إطارًا تفسيريًا كافيًا للوضع المعرفي للمعتقدات الدينية، وادعاءات الحقيقة، والتبرير العقلاني لها. وبالمثل، فإن تفسير الله كقيمة رمزية يخلق مشاكل فلسفية كبيرة تتعلق بالوضع الوجودي لله وعقلانية المعتقد الديني. ولذلك، فإن المناهج الواقعية والجوهرية اللاهوتية، التي تنظر في أبعاد المعنى والحقيقة والتبرير للمعتقدات الدينية معًا، توفر إطارًا تفسيريًا أكثر شمولية لفهم طبيعة الدين. قد تدرس الأبحاث المستقبلية بشكل مقارن فهم فروم للدين جنبًا إلى جنب مع المناهج المعاصرة التي تفسر الله بالمثل على أنه رمز أو تعبير عن القيم الإنسانية، مما يساهم في تقييم أكثر شمولية لإمكانات وقيود التفسيرات الوظيفية والمناهضة للواقعية للدين.

الكلمات المفتاحية: فلسفة الدين، إريك فروم، الوظيفية، مناهضة الواقعية، الإنسانية.

Résumé structuré :

L'objectif de cette étude est d'examiner la conception humaniste de la religion d'Erich Fromm dans le cadre des théories fonctionnalistes de la religion et de l'anti-réalisme théologique, et d'évaluer la cohérence philosophique de cette approche en termes d'origine et de nature de la religion, de valeur de vérité des croyances religieuses et de conception de Dieu du point de vue de la philosophie de la religion. Comme la conception de la religion chez Fromm s'articule principalement autour des besoins psychologiques et existentiels de l'être humain plutôt qu'autour de revendications de vérité religieuse, elle peut être considérée comme l'un des exemples marquants des interprétations fonctionnalistes de la religion. Les études antérieures consacrées à Fromm se sont largement concentrées sur ses points de vue dans les contextes de la psychologie, de l'humanisme et de la théorie sociale. Cependant, les implications de sa conception de la religion pour la philosophie de la religion, notamment en ce qui concerne le fonctionnalisme, le débat entre réalisme et antiréalisme théologiques, ainsi que le statut épistémique des croyances religieuses, n'ont fait l'objet que d'une attention limitée. Par conséquent, cette étude évalue les implications philosophiques de la conception humaniste de la religion chez Fromm en ce qui concerne le concept de Dieu, ainsi que la rationalité, la justification et le statut épistémique des croyances religieuses.

Dans le cadre d'une méthodologie de recherche qualitative, des méthodes d'analyse philosophique et d'évaluation critique sont utilisées. Les sources principales de l'étude sont les ouvrages d'Erich Fromm *Psychanalyse et religion*, *L'homme pour lui-même*, *La société saine*, *Vous serez comme des dieux* et *Avoir ou être ?*. Ces ouvrages sont analysés conjointement avec la littérature pertinente en philosophie de la religion, et les dimensions fonctionnalistes et anti-réalistes théologiques de la conception de la religion chez Fromm sont examinées de manière critique. En conséquence, cette étude ne se contente pas de décrire l'interprétation de la religion par Fromm, mais évalue également de manière critique les problèmes philosophiques soulevés par son approche concernant la valeur de vérité, la justification et la rationalité des croyances religieuses, ainsi que le statut ontologique du concept de Dieu. Dans ce contexte, l'étude examine si le fait de privilégier les explications fonctionnelles au détriment des prétentions à la vérité de la religion peut être justifié philosophiquement et si le rejet d'une conception transcendante et personnelle de Dieu, indépendante de l'esprit humain, constitue une position cohérente.

Les résultats indiquent que Fromm développe une interprétation fonctionnaliste de la religion en se concentrant sur les besoins psychologiques et existentiels de l'être humain à travers des concepts tels que la fonction de la religion, le système d'orientation et l'objet de dévotion. Il a été établi que, pour Fromm, ce qui importe n'est pas en premier lieu les croyances qu'une personne professe, mais plutôt la fonction des valeurs ou des finalités auxquelles les individus se consacrent et qui donnent un sens à leur vie. En conséquence, Fromm évalue les religions selon des critères fondés sur la nature humaine, le développement et la possibilité

de libération humaine. De son point de vue, le fait qu'un système religieux apporte une solution meilleure ou pire dépend avant tout de sa capacité à contribuer positivement au développement et à la vie de l'être humain.

L'étude démontre également que Fromm interprète le concept de Dieu comme une expression symbolique des valeurs humaines les plus élevées que les individus cherchent à réaliser et ne conçoit pas Dieu comme un être transcendant et personnel existant indépendamment de l'esprit humain. À cet égard, la conception de la religion chez Fromm diffère des approches réalistes qui soutiennent que les expressions religieuses et le concept de Dieu correspondent à une réalité transcendante indépendante, et présente des caractéristiques compatibles avec les approches théologiques antiréalistes. De plus, il a été constaté que Fromm évalue les croyances religieuses non pas principalement en fonction de leur valeur de vérité, mais selon leurs fonctions dans la vie humaine et leurs contributions au développement individuel. Sa distinction entre religion humaniste et religion autoritaire révèle également que des critères fonctionnels et axés sur le développement humain occupent une place centrale dans l'évaluation des religions. Ainsi, pour Fromm, la question décisive n'est pas l'existence ou la non-existence de la religion en soi, mais plutôt ses effets sur les êtres humains et les conséquences qu'elle engendre. En conséquence, il classe les approches religieuses qui renforcent le potentiel humain, la liberté et la productivité parmi les religions humanistes, tandis que celles qui rendent les individus passifs, dépendants de l'autorité et limitent leur développement sont considérées comme des religions autoritaires.

En conclusion, cette étude démontre que la conception humaniste de la religion chez Fromm représente une approche fonctionnaliste qui explique les croyances religieuses principalement à travers les besoins psychologiques et existentiels de l'être humain, et qu'elle comporte d'importantes caractéristiques théologiques antiréalistes. Cependant, l'étude conclut qu'évaluer les croyances religieuses uniquement en fonction de leurs fonctions et de leurs conséquences sur la vie humaine ne suffit pas à expliquer pourquoi ces croyances émettent certaines revendications de vérité ni sur quelle base elles peuvent être considérées comme rationnelles. Le fait qu'une croyance apporte un sens, une orientation ou un soutien psychologique aux individus n'établit pas, en soi, la vérité ou la justification de cette croyance. De même, l'interprétation que fait Fromm de Dieu comme l'expression symbolique suprême des valeurs humaines soulève d'importants problèmes philosophiques concernant le statut ontologique de Dieu et la rationalité de la croyance en Dieu. La question de savoir en quel type de Dieu on croit est tout aussi importante que celle de savoir si l'on croit en Dieu ; par conséquent, le concept de Dieu ne peut être expliqué de manière adéquate uniquement à travers sa valeur fonctionnelle et symbolique.

La principale contribution de cette étude réside dans le fait qu'elle évalue la conception de la religion chez Fromm non seulement dans le contexte de la psychologie humaniste, mais aussi au sein des débats centraux de la philosophie de la religion, en particulier la rationalité des croyances religieuses, leur statut épistémique et le débat entre réalisme et antiréalisme théologiques. Allant au-delà des approches principalement psychologiques, sociologiques et humanistes présentes dans la littérature existante sur l'interprétation de la religion par Fromm, cette étude met en lumière les implications épistémologiques et métaphysiques de ses points de vue sous l'angle de la philosophie de la religion. Bien que l'étude reconnaisse l'importance d'expliquer les dimensions fonctionnelles et existentielles de la religion dans la vie humaine, elle soutient que ces dimensions ne peuvent à elles seules fournir un cadre explicatif adéquat pour le statut épistémique, les prétentions à la vérité et la justification rationnelle des croyances religieuses. De même, l'interprétation de Dieu comme une valeur symbolique soulève d'importants problèmes philosophiques concernant le statut ontologique de Dieu et la rationalité de la croyance religieuse. Par conséquent, les approches théologiques réalistes et essentialistes, qui considèrent conjointement les dimensions de sens, de vérité et de justification des croyances religieuses, offrent un cadre plus complet et explicatif pour comprendre la nature de la religion. De futures études pourraient examiner de manière comparative la conception de la religion chez Fromm aux côtés d'approches contemporaines qui interprètent de la même manière Dieu comme un symbole ou comme une expression des valeurs humaines, contribuant ainsi à une évaluation plus complète des possibilités et des limites des interprétations fonctionnalistes et antiréalistes de la religion.

Mots-clés : Philosophie de la religion, Erich Fromm, Fonctionnalisme, Antiréalisme, Humanisme.

Resumen estructurado:

El objetivo de este estudio es examinar la concepción humanista de la religión de Erich Fromm en el marco de las teorías funcionalistas de la religión y el antirrealismo teológico, y evaluar la coherencia filosófica de este enfoque en lo que respecta al origen y la naturaleza de la religión, el valor de verdad de las creencias religiosas y la concepción de Dios desde la perspectiva de la filosofía de la religión. Dado que la concepción de la religión de Fromm se articula principalmente en torno a las necesidades psicológicas y existenciales del ser humano, más que en torno a las afirmaciones de verdad religiosas, puede considerarse uno de los ejemplos más significativos de las interpretaciones funcionalistas de la religión. Los estudios previos sobre Fromm se han centrado en gran medida en sus puntos de vista en los contextos de la psicología, el humanismo y la teoría social. Sin embargo, las implicaciones de su concepción de la religión para la filosofía de la religión —en particular en lo que respecta al funcionalismo, al debate entre realismo y antirrealismo teológicos, y al estatus epistémico de las creencias religiosas— han recibido una atención limitada. Por lo tanto, este estudio evalúa las implicaciones filosóficas de la concepción humanista de la religión de Fromm en relación con el concepto de Dios y la racionalidad, la justificación y el estatus epistémico de las creencias religiosas.

En el marco de la metodología de investigación cualitativa, se emplean métodos de análisis filosófico y de evaluación crítica. Las fuentes primarias del estudio consisten en las obras de Erich Fromm *Psicoanálisis y religión*, *El hombre por sí mismo*, *La sociedad sana*, *Seréis como dioses* y *¿Tener o ser?*. Estas obras se analizan junto con la bibliografía pertinente en filosofía de la religión, y se examinan críticamente las dimensiones funcionalistas y antirrealistas teológicas de la concepción de la religión de Fromm. En consecuencia, el estudio no se limita a describir la interpretación de Fromm sobre la religión, sino que también evalúa críticamente los problemas filosóficos que surgen de su enfoque en relación con el valor de verdad, la justificación y la racionalidad de las creencias religiosas, así como el estatus ontológico del concepto de Dios. En este contexto, el estudio examina si dar prioridad a las explicaciones funcionales frente a las afirmaciones de verdad de la religión puede justificarse filosóficamente y si el rechazo de una concepción trascendente y personal de Dios, independiente de la mente humana, constituye una posición coherente.

Los resultados indican que Fromm desarrolla una interpretación funcionalista de la religión centrándose en las necesidades psicológicas y existenciales del ser humano a través de conceptos como la función de la religión, el sistema de orientación y el objeto de devoción. Se ha determinado que, para Fromm, lo importante no es principalmente qué creencias tiene una persona, sino más bien la función de los valores o propósitos a los que los individuos se dedican y que dan sentido a sus vidas. En consecuencia, Fromm evalúa las religiones según criterios basados en la naturaleza humana, el desarrollo y la posibilidad de liberación humana. Desde su perspectiva, que un sistema religioso ofrezca una solución mejor o peor depende principalmente de su capacidad para contribuir positivamente al desarrollo y a la vida humanos.

El estudio también demuestra que Fromm interpreta el concepto de Dios como una expresión simbólica de los valores humanos más elevados que los individuos buscan hacer realidad y no concibe a Dios como un ser trascendente y personal que exista independientemente de la mente humana. En este sentido, la concepción de la religión de Fromm difiere de los enfoques realistas que sostienen que las expresiones religiosas y el concepto de Dios se corresponden con una realidad trascendente independiente, y muestra características compatibles con los enfoques teológicos antirrealistas. Además, se ha constatado que Fromm evalúa las creencias religiosas no principalmente en función de su valor de verdad, sino según sus funciones en la vida humana y sus contribuciones al desarrollo individual. Su distinción entre religión humanista y religión autoritaria también revela que los criterios funcionales y orientados al desarrollo humano ocupan un papel central en la evaluación de las religiones. Así, para Fromm, la cuestión decisiva no es la existencia o inexistencia de la religión en sí misma, sino más bien sus efectos sobre los seres humanos y las consecuencias que produce. En consecuencia, clasifica como religiones humanísticas aquellas que potencian el potencial humano, la libertad y la productividad, mientras que las que hacen que los individuos se vuelvan pasivos, dependientes de la autoridad y restringen su desarrollo se consideran religiones autoritarias.

En conclusión, este estudio demuestra que la concepción humanística de la religión de Fromm representa un enfoque funcionalista que explica las creencias religiosas principalmente a través de las necesidades psicológicas y existenciales del ser humano, y que contiene importantes rasgos teológicos antirrealistas. Sin embargo, el estudio concluye que evaluar las creencias religiosas únicamente en términos de sus funciones y consecuencias para la vida humana resulta insuficiente para explicar por qué estas creencias formulan determinadas afirmaciones de verdad y sobre qué base pueden considerarse racionales. El hecho de que una creencia proporcione sentido, orientación o apoyo psicológico a las personas no establece, por sí

mismo, la verdad o la justificación de dicha creencia. Del mismo modo, la interpretación de Fromm de Dios como la máxima expresión simbólica de los valores humanos plantea importantes problemas filosóficos relativos al estatus ontológico de Dios y a la racionalidad de la creencia en Dios. La cuestión de en qué tipo de Dios se cree es tan importante como la de si se cree en Dios; por lo tanto, el concepto de Dios no puede explicarse adecuadamente únicamente a través de su valor funcional y simbólico.

La principal contribución de este estudio es que evalúa la concepción de la religión de Fromm no solo en el contexto de la psicología humanista, sino también en el marco de los debates centrales de la filosofía de la religión, en particular la racionalidad de las creencias religiosas, su estatus epistémico y el debate entre realismo y antirrealismo teológicos. Más allá de los enfoques predominantemente psicológicos, sociológicos y humanistas presentes en la bibliografía existente sobre la interpretación de Fromm de la religión, este estudio revela las implicaciones epistemológicas y metafísicas de sus puntos de vista desde la perspectiva de la filosofía de la religión. Aunque el estudio reconoce la importancia de explicar las dimensiones funcionales y existenciales de la religión en la vida humana, sostiene que estas dimensiones por sí solas no pueden proporcionar un marco explicativo adecuado para el estatus epistémico, las afirmaciones de verdad y la justificación racional de las creencias religiosas. Del mismo modo, interpretar a Dios como un valor simbólico plantea importantes problemas filosóficos relativos al estatus ontológico de Dios y a la racionalidad de la creencia religiosa. Por lo tanto, los enfoques teológicos realistas y esencialistas, que consideran conjuntamente las dimensiones de significado, verdad y justificación de las creencias religiosas, proporcionan un marco más completo y explicativo para comprender la naturaleza de la religión. Estudios futuros podrían examinar de forma comparativa la concepción de la religión de Fromm junto con enfoques contemporáneos que interpretan de manera similar a Dios como un símbolo o como una expresión de los valores humanos, contribuyendo así a una evaluación más exhaustiva de las posibilidades y limitaciones de las interpretaciones funcionalistas y antirrealistas de la religión.

Palabras clave: Filosofía de la religión, Erich Fromm, Funcionalismo, Antirrealismo, Humanismo.

结构化摘要：

本研究旨在从宗教功能主义理论和神学反实在主义的框架出发，探讨埃里希·弗洛姆对宗教的人文主义理解，并从宗教哲学的角度，就宗教的起源与本质、宗教信仰的真值以及对上帝的理解等方面，评估这一方法的哲学一致性。由于弗洛姆对宗教的理解主要围绕人类的心理和存在需求展开，而非宗教真理主张，因此可被视为功能主义宗教解释的重要范例之一。此前对弗洛姆的研究主要集中在心理学、人本主义和社会理论的语境中。然而，他对宗教的理解对宗教哲学的启示——特别是关于功能主义、神学实在论与反实在论之争，以及宗教信仰的认识论地位——却鲜少受到关注。因此，本研究旨在评估弗洛姆这种人文主义的宗教观在“上帝”概念以及宗教信仰的理性性、正当性与认识论地位方面的哲学意义。

本研究在定性研究方法论的框架下，采用了哲学分析与批判性评估方法。研究的主要资料来源包括埃里希·弗洛姆的著作《精神分析与宗教》《为自己而活的人》《理性的社会》《你们将如神一般》以及《拥有还是存在？》。本研究将这些著作与宗教哲学领域的相关文献结合起来进行分析，并对弗洛姆宗教观中的功能主义和神学反实在主义维度进行了批判性考察。因此，本研究不仅描述了弗洛姆对宗教的诠释，还批判性地评估了其方法所引发的哲学问题，包括宗教信仰的真值、正当性与合理性，以及“上帝”概念的本体论地位。在此背景下，本研究探讨了将功能性解释置于宗教真理主张之上是否具有哲学正当性，以及拒绝一种独立于人类心灵的、超验且具有人格性的上帝观念是否是一种自治的立场。

研究结果表明，弗洛姆通过“宗教的功能”、“取向体系”和“敬奉对象”等概念，聚焦于人类的心理与存在需求，从而构建了一种功能主义的宗教诠释。研究发现，对弗洛姆而言，重要的并非主要在于一个人持有何种信仰，而在于个人所致力于的、并为其生活提供方向的价值观或目标所发挥的功能。因此，弗洛姆依据人性、人类发展以及人类解放的可能性等标准来评价各种宗教。从他的

视角来看，一种宗教体系所提供的解决方案是好是坏，主要取决于它能否为人类的发展和生活会做出积极贡献。

该研究还表明，弗洛姆将“上帝”的概念解读为个人寻求实现的最高人类价值观的象征性表达，并不将上帝视为独立于人类意识之外的超验且具人格的存在。在这方面，弗洛姆对宗教的理解有别于那些主张宗教表达和上帝概念对应于独立超验现实的实在论观点，其观点呈现出与神学反实在论立场相契合的特征。此外，研究发现弗洛姆对宗教信仰的评价，主要并非基于其真值，而是依据其在人类生活中的功能及其对个体发展的贡献。他将人本主义宗教与威权主义宗教区分开来，这也表明功能性与以人类发展为导向的标准在宗教评价中占据核心地位。因此，对弗洛姆而言，决定性问题并非宗教本身的存在与否，而是其对人类的影响及其产生的后果。据此，他将那些能够增强人类潜能、自由和生产力的宗教取向归类为人本主义宗教，而那些使个体变得被动、依赖权威并限制其发展的宗教则被视为威权主义宗教。

总而言之，本研究表明，弗洛姆对宗教的人本主义理解代表了一种功能主义方法，该方法主要通过人类的心理和存在需求来解释宗教信仰，并且其中包含显著的神学反实在主义特征。然而，本研究认为，仅从宗教信仰对人类生活的功能和后果来评价，不足以解释这些信仰为何提出某些真理主张，以及它们基于何种依据可被视为理性。一种信仰为个体提供意义、方向或心理支持这一事实，本身并不能确立该信仰的真理或正当性。同样，弗洛姆将上帝解释为人类价值观的最高象征性表达，这引发了关于上帝本体论地位以及信仰上帝的合理性的重大哲学问题。信仰何种上帝的问题，与是否信仰上帝的问题同样重要；因此，仅凭其功能和象征价值无法充分阐释“上帝”这一概念。

本研究的主要贡献在于，它不仅在人本主义心理学的语境中，而且在宗教哲学的核心争论——特别是宗教信仰的合理性、其认识论地位以及神学实在论与反实在论之争——的背景下，对弗洛姆对宗教的理解进行了评估。本研究超越了现有关于弗洛姆宗教解释文献中以心理学、社会学和人本主义为主流的研究方法，从宗教哲学的角度揭示了其观点所蕴含的认识论和形而上学意义。尽管本研究承认阐明宗教在人类生活中的功能性和存在性维度的重要性，但认为仅凭这些维度无法为宗教信仰的认识论地位、真理主张及其理性正当性提供充分的解释框架。同样，将上帝解读为一种象征性价值，会引发关于上帝本体论地位及宗教信仰合理性的重大哲学问题。因此，神学现实主义和本质主义方法——它们将宗教信仰的意义、真理和正当性维度综合考虑——为理解宗教的本质提供了更全面、更具解释力的框架。未来的研究可将弗洛姆对宗教的理解与那些同样将上帝解读为象征或人类价值观表达的当代方法进行比较考察，从而有助于更全面地评估功能主义和反实在主义宗教解释的可能与局限。

关键词： 宗教哲学，埃里希·弗洛姆，功能主义，反实在主义，人文主义。

Структурированное резюме:

Цель данного исследования — рассмотреть гуманистическое понимание религии Эрихом Фроммом в рамках функционалистских теорий религии и теологического антиреализма, а также оценить философскую согласованность этого подхода с точки зрения происхождения и природы религии, истинности религиозных убеждений и концепции Бога с позиций философии религии. Поскольку понимание религии Фроммом формируется в первую очередь вокруг психологических и экзистенциальных потребностей человека, а не вокруг утверждений о религиозной истине, его можно рассматривать как один из значимых примеров функционалистских интерпретаций религии. Предыдущие исследования, посвящённые Фромму, в основном сосредоточивались на его взглядах в контекстах психологии, гуманизма и социальной теории. Однако последствия его понимания религии для философии религии, в частности в отношении функционализма, спора о теологическом реализме и антиреализме, а также эпистемического статуса религиозных убеждений, получили ограниченное внимание. Поэтому в данном исследовании оцениваются философские последствия гуманистического понимания религии Фроммом в отношении концепции Бога, а также рациональности, обоснованности и эпистемического статуса религиозных убеждений.

В рамках методологии качественного исследования используются методы философского анализа и критической оценки. Основными источниками исследования являются работы Эриха Фромма «Психоанализ и религия», «Человек для себя», «Здоровое общество», «Вы будете как боги» и «Иметь или быть?». Эти работы анализируются вместе с соответствующей литературой по философии религии, а функционалистские и теологические антиреалистические аспекты понимания религии Фроммом подвергаются критическому рассмотрению. Соответственно, данное исследование не просто описывает интерпретацию религии Фроммом, но и критически оценивает философские проблемы, возникающие в связи с его подходом в отношении истинности, обоснованности и рациональности религиозных убеждений, а также онтологического статуса концепции Бога. В этом контексте в исследовании рассматривается вопрос о том, может ли приоритет функциональных объяснений над претензиями религии на истину быть философски обоснованным и является ли отказ от трансцендентной и личностной концепции Бога, независимой от человеческого разума, последовательной позицией.

Результаты исследования показывают, что Фромм развивает функционалистскую интерпретацию религии, уделяя особое внимание психологическим и экзистенциальным потребностям человека через такие понятия, как функция религии, система ориентации и объект поклонения. Установлено, что для Фромма важно не столько то, какими верованиями руководствуется человек, сколько функция тех ценностей или целей, которым посвящают себя люди и которые задают направление их жизни. Соответственно, Фромм оценивает религии по критериям, основанным на человеческой природе, развитии и возможности освобождения человека. С его точки зрения, то, предоставляет ли та или иная религиозная система лучшее или худшее решение, зависит в первую очередь от её способности вносить положительный вклад в развитие и жизнь человека.

Исследование также показывает, что Фромм интерпретирует концепцию Бога как символическое выражение высших человеческих ценностей, к реализации которых стремятся люди, и не воспринимает Бога как трансцендентное и личностное существо, существующее независимо от человеческого разума. В этом отношении понимание религии Фроммом отличается от реалистических подходов, согласно которым религиозные проявления и концепция Бога соответствуют независимой трансцендентной реальности, и демонстрирует черты, совместимые с теологическими антиреалистическими подходами. Кроме того, было установлено, что Фромм оценивает религиозные верования не в первую очередь с точки зрения их истинности, а в соответствии с их функциями в жизни человека и их вкладом в индивидуальное развитие. Его разграничение между гуманистической и авторитарной религией также показывает, что функциональные и ориентированные на развитие человека критерии занимают центральное место в оценке религий. Таким образом, для Фромма решающим вопросом является не само существование или отсутствие религии, а скорее её воздействие на людей и вытекающие из этого последствия. Соответственно, он относит к гуманистическим религиям те религиозные подходы, которые расширяют человеческий потенциал, свободу и продуктивность, тогда как те, которые делают людей пассивными, зависимыми от авторитета и ограничивают их развитие, считаются авторитарными религиями.

В заключение, данное исследование демонстрирует, что гуманистическое понимание религии Фроммом представляет собой функционалистский подход, объясняющий религиозные верования в первую очередь через психологические и экзистенциальные потребности человека, и что оно содержит значительные теологические антиреалистические черты. Однако в исследовании делается вывод, что оценка религиозных верований исключительно с точки зрения их функций и последствий для человеческой жизни недостаточна для объяснения того, почему эти верования выдвигают определённые утверждения об истине и на каком основании их можно считать рациональными. Тот факт, что верование даёт смысл, ориентацию или психологическую поддержку индивидуумам, сам по себе не доказывает истинности или обоснованности этого верования. Аналогичным образом, интерпретация Фроммом Бога как высшего символического выражения человеческих ценностей поднимает серьёзные философские проблемы, касающиеся онтологического статуса Бога и рациональности веры в Бога. Вопрос о том, во какого Бога верит человек, столь же важен, как и вопрос о том, верит ли он в Бога вообще; поэтому концепцию Бога невозможно адекватно объяснить исключительно через её функциональное и символическое значение.

Основной вклад данного исследования заключается в том, что оно оценивает понимание Фроммом религии не только в контексте гуманистической психологии, но и в рамках центральных дискуссий в области философии религии, в частности, касающихся рациональности религиозных убеждений, их эпистемического статуса, а также спора о теологическом реализме и антиреализме. Выходя за рамки преимущественно психологических, социологических и гуманистических подходов, характерных для существующей литературы по интерпретации Фроммом религии, данное исследование раскрывает эпистемологические и метафизические последствия его взглядов с точки зрения философии религии. Хотя в исследовании признается важность объяснения функциональных и экзистенциальных аспектов религии в жизни человека, в нем утверждается, что эти аспекты сами по себе не могут обеспечить адекватную объяснительную основу для эпистемического статуса, претензий на истину и рационального обоснования религиозных верований. Аналогичным образом, интерпретация Бога как символической ценности создает значительные философские проблемы, касающиеся онтологического статуса Бога и рациональности религиозного верования. Поэтому теологические реалистические и эссенциалистские подходы, которые рассматривают аспекты смысла, истины и обоснования религиозных верований в совокупности, обеспечивают более всеобъемлющую и объяснительную основу для понимания природы религии. В будущих исследованиях можно провести сравнительный анализ понимания религии Фроммом наряду с современными подходами, которые аналогичным образом интерпретируют Бога как символическую ценность или как выражение человеческих ценностей, что, таким образом, будет способствовать более всеобъемлющей оценке возможностей и ограничений функционалистских и антиреалистических интерпретаций религии.

Ключевые слова: философия религии, Эрих Фромм, функционализм, антиреализм, гуманизм.

संरचित सारांश:

इस अध्ययन का उद्देश्य धार्मिक कार्यवाद (functionalist theories) और धर्मशास्त्रीय अवास्तववाद (theological anti-realism) के ढांचे के भीतर एरिक फ्रॉम की धर्म की मानवतावादी समझ की जांच करना, और धर्म की उत्पत्ति और प्रकृति, धार्मिक विश्वासों के सत्य मूल्य, तथा धर्म दर्शन के दृष्टिकोण से ईश्वर की अवधारणा के संदर्भ में इस दृष्टिकोण की दार्शनिक सुसंगति का मूल्यांकन करना है।

चूंकि फ्रॉम की धर्म की समझ धार्मिक सत्य के दावों के बजाय मानवीय मनोवैज्ञानिक और अस्तित्वगत जरूरतों के इर्द-गिर्द केंद्रित है, इसे धर्म की कार्यात्मकवादी व्याख्याओं के महत्वपूर्ण उदाहरणों में से एक माना जा सकता है। फ्रॉम पर पिछले अध्ययनों ने मुख्य रूप से मनोविज्ञान, मानववाद और सामाजिक सिद्धांत के संदर्भों में उनके विचारों पर ध्यान केंद्रित किया है। हालांकि, धर्म की उनकी समझ के निहितार्थों को धर्म दर्शन के लिए, विशेष रूप से कार्यात्मकवाद, दैवीय यथार्थवाद-विरोधी यथार्थवाद बहस, और धार्मिक विश्वासों की ज्ञानमीमांसीय स्थिति के संबंध में, सीमित ध्यान मिला है। इसलिए, यह अध्ययन ईश्वर की अवधारणा और धार्मिक विश्वासों की तर्कसंगतता, औचित्य और ज्ञानमीमांसीय स्थिति के संबंध में धर्म की फ्रॉम की मानवतावादी समझ के दार्शनिक निहितार्थों का मूल्यांकन करता है।

गुणात्मक अनुसंधान पद्धति के ढांचे के भीतर, दार्शनिक विश्लेषण और आलोचनात्मक मूल्यांकन विधियों का उपयोग किया गया है। अध्ययन के प्राथमिक स्रोतों में एरिक फ्रॉम की कृतियाँ 'साइकोएनालिसिस एंड रिलीजन', 'मैन फॉर हिमसेल्फ', 'द सैन सोसाइटी', 'यू शैल बी एज़ गॉड्स', और 'टू हेव ऑर टू बी?' शामिल हैं। इन कृतियों का धर्म दर्शन के प्रासंगिक साहित्य के साथ मिलकर विश्लेषण किया गया है, और धर्म के प्रति फ्रॉम की समझ के कार्यात्मकवादी और धर्मशास्त्रीय अवास्तविकता-विरोधी आयामों की आलोचनात्मक जांच की गई है। तदनुसार, यह अध्ययन केवल फ्रॉम की धर्म की व्याख्या का वर्णन नहीं करता है, बल्कि उनके दृष्टिकोण से उत्पन्न होने वाली धार्मिक विश्वासों के सत्य मूल्य, औचित्य और तर्कशीलता, साथ ही ईश्वर की अवधारणा की अस्तित्वगत स्थिति से संबंधित दार्शनिक समस्याओं का आलोचनात्मक मूल्यांकन भी करता है। इस संदर्भ में, अध्ययन यह जांचता है कि क्या धर्म के सत्य दावों पर कार्यात्मक व्याख्याओं को प्राथमिकता देना दार्शनिक रूप से उचित ठहराया जा सकता है और क्या मानव मन से स्वतंत्र ईश्वर की एक पारलौकिक और व्यक्तिगत अवधारणा को अस्वीकार करना एक सुसंगत स्थिति है।

निष्कर्ष बताते हैं कि फ्रॉम, धर्म के कार्य, अभिविन्यास प्रणाली, और भक्ति की वस्तु जैसी अवधारणाओं के माध्यम से, मानवीय मनोवैज्ञानिक और अस्तित्वगत जरूरतों पर ध्यान केंद्रित करके धर्म की एक क्रियावादी व्याख्या विकसित करते हैं। यह निर्धारित किया गया है कि, फ्रॉम के लिए, जो महत्वपूर्ण है वह मुख्य रूप से यह नहीं है कि कोई व्यक्ति किन

विश्वासों को रखता है, बल्कि उन मूल्यों या उद्देश्यों का कार्य है जिनके प्रति व्यक्ति खुद को समर्पित करते हैं और जो उनके जीवन को दिशा प्रदान करते हैं। तदनुसार, फ्रॉम धर्मों का मूल्यांकन मानवीय स्वभाव, विकास और मानवीय मुक्ति की संभावना पर आधारित मानदंडों के अनुसार करते हैं। उनके दृष्टिकोण से, कोई धार्मिक प्रणाली बेहतर या बदतर समाधान प्रदान करती है या नहीं, यह मुख्य रूप से मानवीय विकास और जीवन में सकारात्मक योगदान देने की उसकी क्षमता पर निर्भर करता है।

यह अध्ययन यह भी दर्शाता है कि फ्रॉम ईश्वर की अवधारणा की व्याख्या उन उच्चतम मानवीय मूल्यों की प्रतीकात्मक अभिव्यक्ति के रूप में करते हैं जिन्हें व्यक्ति साकार करना चाहता है, और वे ईश्वर को मानवीय मन से स्वतंत्र रूप से अस्तित्व में रहने वाली एक पारलौकिक और व्यक्तिगत सत्ता के रूप में नहीं मानते हैं। इस संबंध में, धर्म के बारे में फ्रॉम की समझ उन यथार्थवादी दृष्टिकोणों से भिन्न है जो यह तर्क देते हैं कि धार्मिक अभिव्यक्तियाँ और ईश्वर की अवधारणा एक स्वतंत्र पारलौकिक वास्तविकता से मेल खाती हैं, और यह धर्मशास्त्रीय अवास्तविकतावादी दृष्टिकोणों के अनुरूप गुण प्रदर्शित करती है। इसके अलावा, यह पाया गया है कि फ्रॉम धार्मिक विश्वासों का मूल्यांकन मुख्य रूप से उनके सत्य मूल्य के संदर्भ में नहीं, बल्कि मानव जीवन में उनके कार्यों और व्यक्तिगत विकास में उनके योगदान के अनुसार करते हैं। मानवतावादी धर्म और अधिकारवादी धर्म के बीच उनका अंतर यह भी दर्शाता है कि धर्मों के मूल्यांकन में कार्यात्मक और मानव-विकास-उन्मुख मानदंड एक केंद्रीय भूमिका निभाते हैं। इस प्रकार, फ्रॉम के लिए, निर्णायक मुद्दा स्वयं धर्म का अस्तित्व या अनुपस्थिति नहीं है, बल्कि मानवों पर इसके प्रभाव और इसके परिणाम हैं।

तदनुसार, वह उन धार्मिक दृष्टिकोणों को मानवतावादी धर्म के रूप में वर्गीकृत करते हैं जो मानवीय क्षमता, स्वतंत्रता और उत्पादकता को बढ़ाते हैं, जबकि उन लोगों को अधिनायकवादी धर्म माना जाता है जो व्यक्तियों को निष्क्रिय, प्राधिकरण पर निर्भर बनाते हैं और उनके विकास को प्रतिबंधित करते हैं।

निष्कर्षतः, यह अध्ययन दर्शाता है कि धर्म की फ्रॉम की मानवतावादी समझ एक क्रियावादी दृष्टिकोण का प्रतिनिधित्व करती है जो धार्मिक विश्वासों को मुख्य रूप से मानवीय मनोवैज्ञानिक और अस्तित्वगत जरूरतों के माध्यम से समझाती है और इसमें महत्वपूर्ण धर्मशास्त्रीय विरोधी-यथार्थवादी विशेषताएँ निहित हैं।

हालांकि, अध्ययन का निष्कर्ष है कि धार्मिक विश्वासों का मूल्यांकन केवल उनके कार्यों और मानव जीवन के लिए उनके परिणामों के संदर्भ में करना इस बात की व्याख्या करने के लिए अपर्याप्त है कि ये विश्वास कुछ सत्य दावे क्यों करते हैं और किस आधार पर उन्हें तर्कसंगत माना जा सकता है। यह तथ्य कि एक विश्वास व्यक्तियों को अर्थ, दिशा, या मनोवैज्ञानिक समर्थन प्रदान करता है, अपने आप में उस विश्वास की सच्चाई या औचित्य को स्थापित नहीं करता है। इसी तरह, मानव मूल्यों की उच्चतम प्रतीकात्मक अभिव्यक्ति के रूप में ईश्वर की फ्रॉम की व्याख्या ईश्वर की अस्तित्वगत स्थिति और ईश्वर में विश्वास की तर्कसंगतता से संबंधित महत्वपूर्ण दार्शनिक समस्याएँ खड़ी करती है। यह प्रश्न कि कोई किस प्रकार के ईश्वर में विश्वास करता है, इस प्रश्न के जितना ही महत्वपूर्ण है कि कोई ईश्वर में विश्वास करता है या नहीं; इसलिए, ईश्वर की अवधारणा की पर्याप्त रूप से व्याख्या केवल उसके कार्यात्मक और प्रतीकात्मक मूल्य के माध्यम से नहीं की जा सकती।

इस अध्ययन का मुख्य योगदान यह है कि यह फ्रॉम की धर्म की समझ का मूल्यांकन न केवल मानवतावादी मनोविज्ञान के संदर्भ में, बल्कि धर्म दर्शन की केंद्रीय बहसों के संदर्भ में भी करता है, विशेष रूप से धार्मिक विश्वासों की तर्कसंगतता, उनकी ज्ञानमीमांसीय स्थिति, और ईश्वरवाद का वास्तविकवाद बनाम अवास्तविकवाद की बहस। फ्रॉम की धर्म की व्याख्या पर मौजूदा साहित्य में प्रचलित प्रमुख रूप से मनोवैज्ञानिक, समाजशास्त्रीय और मानवतावादी दृष्टिकोणों से आगे बढ़ते हुए, यह अध्ययन धर्म दर्शन के परिप्रेक्ष्य से उनके विचारों के ज्ञानमीमांसा और पारलौकिक निहितार्थों को प्रकट करता है। यद्यपि यह अध्ययन मानव जीवन में धर्म के कार्यात्मक और अस्तित्वगत आयामों को समझने के महत्व को स्वीकार करता है, यह तर्क देता है कि केवल ये आयाम ही धार्मिक विश्वासों की ज्ञानमीमांसात्मक स्थिति, सत्य के दावों और तर्कसंगत औचित्य के लिए एक पर्याप्त व्याख्यात्मक ढांचा प्रदान नहीं कर सकते। इसी तरह, ईश्वर की व्याख्या एक प्रतीकात्मक मूल्य के रूप में करने से ईश्वर की अस्तित्वगत स्थिति और धार्मिक विश्वास की तर्कसंगतता से संबंधित महत्वपूर्ण दार्शनिक समस्याएँ उत्पन्न होती हैं। इसलिए, धर्मशास्त्रीय यथार्थवादी और सारवादी दृष्टिकोण, जो धार्मिक विश्वासों के अर्थ, सत्य और औचित्य के आयामों पर एक साथ विचार करते हैं, धर्म की प्रकृति को समझने के लिए एक अधिक व्यापक और व्याख्यात्मक ढांचा प्रदान करते हैं।

भविष्य के अध्ययन तुलनात्मक रूप से फ्रॉम की धर्म की समझ की जांच समकालीन दृष्टिकोणों के साथ कर सकते हैं जो समान रूप से ईश्वर की व्याख्या प्रतीकात्मक या मानवीय मूल्यों के रूप में करते हैं, जिससे धर्म की कार्यवादी और अवास्तविकतावादी व्याख्याओं की संभावनाओं और सीमाओं के अधिक व्यापक मूल्यांकन में योगदान होगा।

कीवर्ड: धर्म का दर्शन, एरिक फ्रॉम, कार्यवाद, अवास्तविकतावाद, मानववाद।

Yapılandırılmış Özet:

Bu çalışmanın amacı, Erich Fromm'un hümanist din anlayışını işlevselci din teorileri ve teolojik antirealizm bağlamında incelemek ve bu yaklaşımın dinin kaynağı ve mahiyeti, dinî inançların doğruluk değeri ve Tanrı tasavvuru bakımından din felsefesi açısından tutarlılığını değerlendirmektir. Fromm'un din anlayışının, dinî doğruluk iddialarından ziyade insanın psikolojik ve varoluşsal ihtiyaçları temelinde şekillenmesi, onun işlevselci din yorumlarının önemli örneklerinden biri olarak değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Fromm üzerine yapılan çalışmalar büyük ölçüde onun psikoloji, hümanizm ve sosyal teori bağlamındaki görüşlerine odaklanmış; buna karşılık onun din anlayışının din felsefesi açısından işlevselcilik, teolojik realizm-antirealizm tartışmaları ve dinî inançların epistemik statüsü bağlamındaki sonuçları sınırlı düzeyde ele alınmıştır. Bu çalışma, söz konusu boşluktan hareketle Erich Fromm'un hümanist din anlayışının Tanrı kavramı ve dinî inançların rasyonelliği, gerekçelendirilmesi ve epistemik statüsü bakımından ortaya çıkardığı felsefi sonuçları değerlendirmektedir.

Çalışmada nitel araştırma yöntemi kapsamında felsefi çözümleme ve eleştirel değerlendirme yöntemleri kullanılmıştır. Araştırmanın temel kaynaklarını Erich Fromm'un *Psychoanalysis and Religion*, *Man for Himself*, *The Sane Society*, *You Shall Be as Gods* ve *To Have or To Be?* adlı eserleri oluşturmakta; söz konusu eserler ilgili din felsefesi literatürüyle birlikte analiz edilerek Fromm'un din anlayışının işlevselci ve teolojik antirealist boyutları eleştirel olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda çalışma, Fromm'un din anlayışının yalnızca betimlenmesiyle yetinmemekte; onun dinî inançların doğruluk değeri, gerekçelendirilmesi ve rasyonelliği ile Tanrı kavramının ontolojik statüsü bakımından ortaya çıkardığı felsefi problemleri eleştirel olarak değerlendirmektedir. Bu doğrultuda, dinin doğruluk iddialarının işlevsel açıklamalar lehine ikinci plana itilmesinin felsefi açıdan gerekçelendirilip gerekçelendirilemeyeceği ve insan zihninden bağımsız, aşkın ve kişisel bir Tanrı anlayışının reddinin ne ölçüde tutarlı olduğu soruları eleştirel olarak incelenmektedir.

Çalışmada, Fromm'un dinin işlevi, yönelim sistemi ve adanma nesnesi kavramları üzerinden insanın psikolojik ve varoluşsal ihtiyaçlarını merkeze alan işlevselci bir din yorumu geliştirdiği ve dini belirli bir teolojik içerikle sınırlandırmadığı tespit edilmiştir. Fromm açısından önemli olanın, kişinin hangi inançlara sahip olduğundan ziyade, yaşamına yön veren ve kendisini adadığı değer ya da amacın insan üzerindeki işlevi olduğu görülmüştür. Bu doğrultuda Fromm'un dinleri değerlendirirken temel ölçüt olarak insanın yapısını, gelişimini ve özgürleşme imkânını esas aldığı belirlenmiştir. Ona göre bir dinî sistemin daha iyi veya daha kötü olarak değerlendirilmesi, öncelikle insanın gelişimine ve yaşamını olumlu yönde şekillendirme kapasitesine bağlıdır.

Fromm'un Tanrı kavramını, insanın ulaşmayı hedeflediği en yüksek insani değerlerin sembolik bir ifadesi olarak ele aldığı ve Tanrı'yı insan zihninden bağımsız, aşkın ve kişisel bir varlık olarak temellendirmediği görülmüştür. Bu yönüyle Fromm'un din anlayışının, dinî ifadelerin ve Tanrı kavramının bağımsız bir aşkın gerçekliğe karşılık geldiğini savunan realist yaklaşımlardan ayrıldığı ve teolojik antirealist yaklaşımlarla örtüşen özellikler taşıdığı belirlenmiştir. Ayrıca Fromm'un dinî inançları, öncelikle doğruluk değeri bakımından değil, insan yaşamındaki işlevleri ve bireyin gelişimine katkıları açısından değerlendirdiği tespit edilmiştir. Hümanist din-otoriter din ayrımında da dinlerin değerlendirilmesinde işlevsel ve insani gelişim merkezli ölçütlerin öne çıkarıldığı görülmüştür. Bu bağlamda Fromm açısından belirleyici olanın dinin varlığı veya yokluğu değil, insan üzerindeki etkisi ve ortaya çıkardığı sonuçlar olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre Fromm, insanın potansiyelini geliştiren, özgürlüğünü ve üretkenliğini destekleyen dinî yaklaşımları hümanist; bireyi edilgenleştiren, otoriteye bağımlı hâle getiren ve gelişimini sınırlayan yaklaşımları ise otoriter din kapsamında değerlendirmektedir. Dolayısıyla Fromm'un din anlayışında temel değerlendirme ölçütü, dinî inançların metafiziksel doğruluğundan ziyade insanın gelişimine, özgürleşmesine ve yaşamını anlamlandırmasına sunduğu katkıdır.

Sonuç olarak, bu çalışma, Fromm'un hümanist din anlayışının, dinî inançları insanın psikolojik ve varoluşsal gereksinimleri temelinde açıklayan işlevselci bir yaklaşım sergilediğini ve teolojik antirealist özellikler taşıdığını göstermiştir. Bununla birlikte, dinî inançların yalnızca işlevleri ve insan yaşamındaki sonuçları üzerinden değerlendirilmesinin, bu inançların neden belirli doğruluk iddiaları taşıdığı ve hangi temelde rasyonel kabul edilebileceği sorularını açıklamada yetersiz kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Zira bir inancın bireye anlam, yönelim veya psikolojik destek sağlaması, tek başına o inancın doğruluğunu veya gerekçelendirilmesini temellendirmemektedir. Benzer şekilde Fromm'un Tanrı'yı insanî değerlerin en yüksek

sembolik ifadesi olarak yorumlayan yaklaşımının, Tanrı'nın ontolojik statüsü ve Tanrı inancının rasyonelliği bakımından önemli felsefi problemler doğurduğu ortaya konmuştur. Nasıl bir Tanrı'ya inanıldığı sorusunun, Tanrı'ya inanma sorusu kadar önemli olduğu; bu nedenle Tanrı kavramının yalnızca işlevsel ve sembolik değeri üzerinden açıklanamayacağı değerlendirilmiştir.

Bu doğrultuda çalışmanın temel katkısı, Fromm'un din anlayışını yalnızca hümanist psikoloji bağlamında değil, din felsefesinin temel tartışmaları olan dinî inançların rasyonelliği, epistemik statüsü ve teolojik realizm–antirealizm problemi çerçevesinde değerlendirmesidir. Çalışma, Fromm'un din yorumuna ilişkin mevcut literatürde ağırlıklı olarak ele alınan psikolojik, sosyolojik ve hümanist yaklaşımların ötesine geçerek, onun görüşlerinin din felsefesi açısından ortaya çıkardığı epistemolojik ve metafizik sonuçları ortaya koymaktadır. Çalışma, dinin insan hayatındaki işlevsel ve varoluşsal boyutunun açıklanmasının önemli bir katkı sunduğunu kabul etmekle birlikte, bu boyutların dinî inançların epistemik statüsü, doğruluk iddiaları ve rasyonel gerekçelendirilmesi bakımından yeterli bir açıklama zemini oluşturamayacağını ortaya koymaktadır.

Benzer şekilde çalışmada, Tanrı'nın sembolik bir değer olarak yorumlanmasının, Tanrı kavramının ontolojik statüsü ve dinî inancın rasyonelliği bakımından önemli felsefi sorunlar doğurduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu nedenle dinî inançların anlam, doğruluk ve gerekçelendirme boyutlarını birlikte dikkate alan teolojik realist ve özcü yaklaşımların, dinin mahiyetini açıklamada daha kapsamlı ve açıklayıcı bir teorik çerçeve sunduğu ileri sürülmektedir. Bu bağlamda, Fromm'un din anlayışının, benzer şekilde Tanrı'yı sembolik veya insanî değerlerin ifadesi olarak yorumlayan çağdaş din yaklaşımlarıyla karşılaştırmalı biçimde incelenmesi, işlevselci ve antirealist din yorumlarının imkânları ve sınırlarının daha kapsamlı biçimde ortaya konulmasına katkı sağlayabilir.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Erich Fromm, İşlevselcilik, Antirealizm, Hümanizm.

www.turkishstudies.net/religion**Turkish Studies - Comparative Religious Studies**

eISSN: 2667-5544

**ANKARA SCIENCE
UNIVERSITY**

A Functionalist-Antirealist and Humanist Interpretation of Religion: The Example of Erich Fromm

Introduction

A meaningful and coherent analysis of the concept of religion requires a thorough and comprehensive examination of the origin and nature of religion. The views proposed concerning the origin and nature of religion can generally be seen either to take the metaphysical truth claims of religion as their point of departure or to proceed from certain functions that religion performs. Accordingly, definitions of religion are formulated either by taking religion itself as their point of departure or by focusing on how the relationship between human beings and religion is established. Indeed, approaches to the origin of religion in the philosophy of religion literature are generally discussed under two main headings: the first consists of approaches that explain religion as a product of the human mind, consciousness, or social processes; the second consists of approaches that rely primarily on religious texts and associate the origin of religion with God or with a transcendent reality (Hick, 1989, p. 3).

Definitions of religion can generally be divided into two main groups: doctrinal and functionalist or pragmatic definitions. Whereas doctrinal definitions are formulated on the basis of the beliefs of religions; functionalist definitions focus primarily on the functions performed by religions (Yandell, 1999, p. 16). Unlike doctrinal or content-based, also referred to as substantive, definitions, which emphasize belief in a particular being, power, or ultimate reality, the functionalist definition or approach sets aside any substantive element and seeks to describe religion in terms of the role and meaning that a way of life assumes in a person's life (Schilbrack, 2022; Bagger, 2003, p. 725).

In some definitions of religion, its cognitive dimension is emphasized while other dimensions are neglected; in others, psychological and sociological dimensions are foregrounded at the expense of the cognitive dimension (Aydın, 2007, p. 6). When the concept of religion is approached on the basis of anthropological data, the focus tends to shift away from the truth claims of a particular religion and toward its sociological and psychological effects and functions. Functionalist approaches, which primarily explain religion in terms of its sociological and psychological functions, also presuppose that religion cannot be understood independently of psychological and sociological factors. According to the approach that Segal refers to as that of the "religionists," by contrast, religion is treated as a phenomenon in its own right. From this perspective, both the origin and the function of religion are distinctly religious and cannot be reduced to other psychological or sociological functions (Segal, 2006, p. XIV).

Given Guthrie's definition of humanism in anthropology as secular and naturalistic approaches that explain religion as a product of human nature and culture (Guthrie, 2007, p. 283), it can be argued that Fromm's humanistic conception of religion also substantially overlaps with this

explanatory framework. Since some humanistic and naturalistic accounts reject the truth claims of religious beliefs concerning a transcendent reality, the epistemic status of such beliefs likewise becomes a matter of debate.

Understanding certain explanations concerning the origin and nature of religion first requires a conceptual analysis of religion and a determination of what is and is not included in the concept of religion. Nevertheless, no consensus has been reached on a common definition that encompasses all religions. For this reason, religion has sometimes been defined on the basis of common characteristics shared by existing religions and, at other times, in terms of certain functions or practical dimensions. The adequacy of these modes of definition in explaining the nature of religion, as well as the philosophical problems they generate, continues to be debated in the philosophy of religion.

The possibility of defining religion in different ways has led to the development of various approaches to defining religion within the philosophy of religion. In the literature, these are generally classified as substantive, functionalist, experiential, and family-resemblance definitions (Clarke & Byrne, 1993, p. 6). In an experiential definition of religion, there is characteristically a distinctive form of religious experience, which is regarded as the fundamental defining feature of religions. In a substantive definition, religion is defined through the content of religious beliefs. This type of definition is frequently encountered in the theistic tradition and assumes that possessing theistic beliefs is, at least, a necessary condition for something to qualify as a religion. In a functionalist definition, by contrast, religion is defined not by what religious people believe but by how they believe—in other words, by the role that religion plays in people's lives. Within this approach, religion is defined as any system involving beliefs, practices, or symbols that serves to meet certain individual or social needs (Clarke & Byrne, 1993, pp. 6–7).

In contrast to the three approaches outlined above, there is another approach which maintains that there is no single necessary and sufficient condition for something to qualify as a religion: the family-resemblance approach. Inspired by the later philosophy of Ludwig Wittgenstein (Wittgenstein, 1958, p. 32), this approach holds that there is no single feature or set of features that makes religions religions. Nor is there a system such that possessing a particular feature or set of features guarantees that it is a religion. Rather, religions can be said to be connected within a family through a network of “overlapping similarities” (Clarke & Byrne, 1993, p. 7). When we examine William Alston's definition of religion, one of the most important representatives of this approach, we find that he foregrounds a number of conditions for something to be regarded as a religion: belief in supernatural beings such as God; a distinction between the sacred and the profane; religious rituals based on sacred objects; moral rules endorsed by sacred beings such as God; characteristic religious emotions such as awe and mystery that may arise in the presence of sacred objects and during rituals; communication with God through practices such as prayer; the shaping of one's life in accordance with a worldview; and the existence of a social group connected by all of these elements (Alston, 1967, pp. 141–142). Even if religions are connected through common resemblances, however, arriving at a standard definition capable of encompassing all religions appears quite difficult. Such an approach may also provide grounds for regarding many views and ways of life that would not ordinarily be classified as religions as religions. Although certain common features may emerge between religion and views regarded as religious, these features may nevertheless be insufficient to justify classifying them as religions. It therefore seems more appropriate to evaluate each of them separately in accordance with its own truth conditions.

In general, religions can be said to possess a dimension of life involving systems of belief and practices based upon those beliefs. The existence of cases in which the being worshipped or believed in among religions is not conceived, as in theistic religions, as a transcendent and personal God has raised the question of whether a definition of religion must necessarily presuppose belief in

such a God. Accordingly, religion has also been defined in terms of the concept of “Ultimate Reality.” According to Peterson's proposed definition, “religion is a system of beliefs, actions, and experiences, both individual and corporate, that are organized around a conception of Ultimate Reality” (Peterson et al., 2009, p. 3). Although this definition appears at first sight to be useful because it can encompass many theistic and non-theistic religions, it also involves certain problems. The ambiguity concerning precisely what the concept of “Ultimate Reality” refers to and what kind of reality it denotes leads to the conclusion that the concept is not particularly explanatory. Thus, not only is it difficult to maintain that all religions agree upon this concept, but it also seems inappropriate to generalize in this manner while overlooking the differences among religions (Reçber, 2013, p. 7).

These debates concerning definitions of religion also raise the question of the nature and truth value of religious beliefs. Explaining religion solely in terms of human psychological or social needs, independently of its truth claims, is closely related to the realism–antirealism debate. In this context, whether religious propositions correspond to a reality and what epistemic status religious beliefs possess are among the central problems of the philosophy of religion. As Peterson et al. characterize theological antirealist approaches, religion is regarded as a “human creation,” while religious language and religious beliefs acquire meaning in terms of human needs and their functions in human life (Peterson et al., 2013, p. 19). From a theological antirealist perspective, it may be argued that questions concerning the truth of God's existence or the rationality of other religious beliefs are neither meaningful nor significant. What can meaningfully be discussed in terms of rationality, on this view, is whether such beliefs have experiential significance and whether they perform a function (Peterson et al., 2013, p. 21). This general theoretical framework is important for evaluating Fromm's conception of religion.

Fromm's humanistic conception of religion can likewise be characterized as displaying, to a considerable extent, the characteristic features of an antirealist-functionalist approach. This study aims to examine Fromm's humanistic conception of religion within the context of functionalist theories of religion and theological antirealism. Fromm's approach, which explains religion primarily in terms of human psychological and existential needs rather than its truth claims, gives rise to significant philosophical debates concerning the nature of religion, the epistemic status of religious beliefs, and the conception of God. Accordingly, the study first presents Fromm's conception of religion descriptively and analytically on the basis of his own works and then critically evaluates this approach from the perspectives of theological realism and substantive conceptions of religion. In this way, the study discusses the extent to which a functionalist interpretation of religion can be philosophically justified within the philosophy of religion. The article examines Erich Fromm's humanistic conception of religion particularly in terms of the function of religion, the frame of orientation, the object of devotion, the distinction between humanistic and authoritarian religion, and the symbolic interpretation of God. By evaluating Fromm's humanistic conception of religion, the article considers whether the rationality of religious belief can be reduced to its functionality and whether the presumed antirealist approach can legitimately disregard the truth claims of religions. It also critically examines whether the conception of God implied by such an understanding of religion—namely, a non-transcendent and non-personal conception of God—is coherent and what implications this conception may have for the philosophy of religion. Fromm's approach has predominantly been examined in the literature within the contexts of humanistic psychology and social theory; its implications for the philosophy of religion, particularly regarding the truth value of religious propositions, the conception of God, and the theological realism–antirealism debate, have not been sufficiently explored. Building on this gap, this study aims to examine Fromm's humanistic conception of religion within the framework of functionalist and theological antirealist interpretations of religion. In this respect, the study philosophically investigates how the truth claims of religious beliefs and the concept of God are positioned within Fromm's conception of religion and evaluates the implications of this approach for the justification and rationality of religious beliefs.

Within the scope of qualitative research, the study employs philosophical analysis and critical evaluation; Fromm's *Psychoanalysis and Religion*, *Man for Himself*, *The Sane Society*, *You Shall Be as Gods*, and *To Have or To Be?* are examined together with the relevant literature in the philosophy of religion. The central claim of the study is that, although Fromm's conception of religion makes significant contributions to explaining the psychological and existential functions of religion in human life, it remains inadequate in grounding the truth, justification, and rationality of religious beliefs solely through functional explanations. In this respect, the study seeks to evaluate Fromm's conception of religion—which has predominantly been discussed in the Fromm literature in psychological and sociological contexts—in terms of some of the central debates in the philosophy of religion, namely theological realism–antirealism, the epistemic status of religious beliefs, and the conception of God.

Erich Fromm's Humanistic Conception of Religion

Unlike traditional definitions that place the metaphysical truth claims of religion at the center, the fundamental element in Fromm's conception of religion is the treatment of religion as a phenomenon related to human existential and psychological needs. For Fromm, who defines religion as “a system of thought and action shared by a group which gives the individual a frame of orientation and an object of devotion” (Fromm, 1950a, p. 21), the function of religion takes precedence over its truth value.

On the basis of the broad meaning expressed above, Fromm argues that there is no culture that does not fall within his definition of religion. He further relates this view to the existential condition of human beings and points out that the need for a common orientation and for an object to which one can devote oneself is evident within this definition of religion (Fromm, 1950a, p. 22). Fromm notes that such a broad definition of religion tells us little about its content. He does not restrict religion to belief in God, idols, or institutionalized religious systems. In his view, religion may also encompass the worship of worldly objects such as a leader, nation, class, party, money, or success. For this reason, he argues that the value of religions should be determined not by the objects toward which they are directed but by examining their effects upon human beings (Fromm, 2008, p. 111).

Human beings are distinguished from other living beings by their awareness of their own existence, their capacity for reason, and their imagination. Becoming aware of oneself also means becoming aware of one's loneliness, powerlessness, existential limitations, and mortality. Unlike other living beings, human beings are the only creatures whose existence itself constitutes a problem that they must solve and who are compelled to explain the meaning of their own existence to themselves (Fromm, 1950b, pp. 40–41). Pointing out that satisfying all of a person's physical needs does not genuinely satisfy the human being, Fromm draws attention to the spiritual and cognitive dimensions of human existence. According to him, what fundamentally distinguishes human beings from other living creatures is not merely that they do not live solely to satisfy their biological needs, but also that they strive for power, love, and so forth, and may risk their lives for religious, political, and humanistic values (Fromm, 1950b, p. 46). Fromm's anthropology involves a duality between the bodily dimension of human beings and their conscious existence. Accordingly, the fundamental human problem is to establish a balance between their animal origins and the existential needs generated by self-awareness. Since human beings are neither purely minds nor merely bodies, a satisfactory frame of orientation or framework that provides direction must incorporate not only intellectual elements but also emotions and feelings. It must likewise satisfy the need for emotion, belonging, attachment, and the search for meaning. In this context, Fromm regards the human orientation toward a purpose, an ideal, or a power transcending oneself, such as God, as a natural expression of the need for wholeness and meaning inherent in human nature. In his words, “Devotion to a purpose, to an idea, or to a power transcending man, such as God, is an expression of this need

for completion in the process of living” (Fromm, 1950b, pp. 46–47). What Fromm primarily seeks to emphasize here is that being a believing and devoted being is inherent in human nature and that it is therefore difficult to conceive of a human being who possesses no frame of orientation and is attached to nothing. It is clear in his thought that human beings are not creatures who live merely through physical needs; rather, they possess a need for meaning, belonging, and attachment to a purpose that transcends themselves. Religion is regarded as one of the strongest responses to this need. This approach can be regarded as constituting the foundation of his functionalist and humanistic conception of religion, according to which religion is evaluated in terms of human existential needs rather than metaphysical truth claims. At the center of Fromm's conception of religion are two key concepts: the “frame of orientation” and the “object of devotion.” Although these two existential needs are common and universal among human beings, Fromm argues that they differ considerably “in content and form.” For example, in systems such as totemism and animism, natural objects or ancestors provide answers to the human search for meaning. Alongside theistic systems that seek to answer this search through a transcendent and personal God, there are also non-theistic systems such as Buddhism, which, although regarded as religious, does not originally contain the idea of God. Given the difficulty of finding a common terminology that encompasses both theistic and non-theistic systems, Fromm refers to all systems of thought that attempt to answer the human search for meaning as “systems or frameworks of orientation and devotion” (Fromm, 1950b, p. 47). Accordingly, for Fromm, the answer offered to the human search for meaning may be God, but it may also take different forms within various religious or ideological systems. This constitutes one of the principal foundations of Fromm's understanding of religion as a functional structure that satisfies the human need for orientation and devotion rather than restricting religion to particular theological contents. Thus, what matters for Fromm is not what a person believes in, but rather the function performed for that person by the value or purpose that gives direction to their life and to which they devote themselves. Fromm explicitly states that the fundamental criterion for evaluating religions is human nature and development. Accordingly, he argues that which religious system provides a “better” or “worse” solution can be determined only “in terms of the nature and development of man” (Fromm, 2002, p. 64).

For Fromm, what matters is not whether religion exists but what kind of religion it is. Accordingly, the fundamental question is whether a religion develops human beings and enables them to realize their powers or instead deprives them of their powers and reduces them to a powerless and passive condition (Fromm, 1950a, p. 26). He therefore classifies religious systems into two fundamental categories: “humanistic religions,” which empower human beings and enable self-realization, and “authoritarian religions,” which compel individuals to obey and make them dependent upon authority. The defining characteristic of authoritarian religion is its emphasis on the idea that human beings are controlled by a higher power external to themselves. In Fromm's thought, however, what makes a religion authoritarian is precisely “the belief that this power, because of its control, has the right to demand submission, respect, and worship.” Since this right is derived not from the moral character of the deity but from its control over human beings, such a power is regarded as having the right to compel individuals to worship it, and disobedience to it is consequently regarded as sinful (Fromm, 1950a, pp. 34–35).

Whereas obedience is regarded as the greatest virtue and disobedience as the greatest sin in authoritarian religions (Fromm, 1950a, p. 35), the fundamental aim of humanistic religions is understood not as achieving the greatest degree of human powerlessness but the greatest degree of human power. Accordingly, the greatest virtue in humanistic religions is self-realization (Fromm, 1950a, p. 37). In connection with the fundamental question raised above, it can be said that, in Fromm's thought, a religion that renders human beings weak and passive is regarded as authoritarian, whereas a religion that develops human beings and makes them valuable and active agents is regarded as humanistic. In authoritarian religions, God is conceived as an active and dominant figure,

whereas humanistic religions need not be theistic. Even if a humanistic religion is theistic, God cannot be understood as possessing power and control over human beings; rather, God may be viewed as “a symbol of the powers that the person is trying to realize” (Fromm, 1950a, p. 37). In Fromm's conception of God, a humanistic reinterpretation of the Hebrew scriptural tradition is particularly noteworthy (see Çetin, 2018).

Fromm's humanistic conception of religion can be read not as a complete rejection of religion but rather as an attempt to transform it into a structure that serves human development by purging it of authoritarian and pathological elements. According to Keith Ward, Fromm, in this respect, continues Sigmund Freud's critique of religion while attempting to preserve the positive and integrative functions of religion in human life (Ward, 2008, pp. 79–80). According to Ward's interpretation, Fromm believes that what Freud objected to was not religion itself but an “ethics of obedience” that compels individuals to submit unquestioningly and generates irrational obligations. By contrast, Fromm advocates a “rational ethics” that human beings can adopt freely, without coercion, and that is grounded in reason and directed toward human development. Within this conception of morality, individuals consciously adopt principles and values that contribute to human flourishing rather than blindly submitting to an external authority. Ward argues that this understanding of morality can likewise be applied to Fromm's conception of religion. Accordingly, a non-pathological conception of religion requires a form of belief that does not drive individuals toward fear and dependence, does not conflict with reason and experience, and contributes to their ability to lead good and virtuous lives. Within such an understanding of religion, the value of religious beliefs derives not from their ability to secure absolute obedience but from their contribution to the realization of the highest good and to personal development (Ward, 2008, pp. 79–80). One of the most controversial aspects of Fromm's interpretation of religion concerns his understanding of God not as a transcendent and personal being corresponding to an objective reality, but as a symbolic expression of transcendent values within the human being. He states that, in humanistic religions, God is regarded as “a reflection of man's higher self,” that is, as a symbol of the highest state that human beings ought to attain; by contrast, in authoritarian religions, God is regarded as the sole possessor of values such as reason and love that properly belong to human beings (Fromm, 1950a, pp. 49–50). It can therefore be argued that what is decisive in Fromm's interpretation of religion is not whether God really exists or whether the propositions of a religion are true, but whether these beliefs function to satisfy a person's existential needs and facilitate the realization of their personality. According to the theistic approach, however, God is a necessary, transcendent, and personal being that exists independently of the human mind. God is therefore not merely a symbolic concept representing the highest ideal state that human beings seek to attain, but a transcendent being possessing ontological reality and constituting the referent of religious propositions. In Fromm's approach, by contrast, God is not understood as a personal and transcendent being possessing an independent reality outside the human being. Consequently, the important questions concern not what kind of God one believes in but whether the idea of God has a positive effect upon human beings. This leads to the evaluation of religious beliefs not in terms of truth or falsity but in terms of their consequences and functions for human beings. In this respect, Fromm's conception of religion can be said to overlap significantly with functionalist and antirealist interpretations of religion. It is therefore appropriate to briefly outline the general framework of functionalist and antirealist conceptions of religion in order to assess Fromm's approach more adequately.

An Antirealist-Functionalist Approach to Religion

The question of the origin, nature, and function of religion is important because it directly affects the answers given concerning the truth value and rationality of religious belief. The fact that religion is a phenomenon that has emerged and exercised influence in different societies throughout history raises not only the question of why religion exists but also whether there can be a basis for justifying religious belief. In approaches that regard religion merely as a psychological or

sociological phenomenon, it is generally concluded that there is no adequate or legitimate basis for asking questions about the truth of religious claims. It is at precisely this point that the realism–antirealism debate concerning religion becomes significant. (In this article, the term “antirealism” is used in the sense of the opposite of, or denial of, realism and may correspond to terms such as “non-realism” or “irrealism” used elsewhere in the literature.)

Although realism has been used in different senses in the philosophical literature, it is fundamentally grounded in the intuition that there are “hard facts” that exist independently of human thoughts, beliefs, emotions, and conceptualizations. According to this view, whatever we encounter exists “mind-independently” (Alston, 2002, p. 1). According to antirealist thought, which emerged particularly with Immanuel Kant and was subsequently defended in various radical forms, everything of which we possess knowledge depends not simply upon its own existence but upon how we think about and conceptualize it—in other words, upon categories such as matter and causality. Kant, who denies that we can possess knowledge of reality as it is in itself (noumena), maintains that we can have knowledge only of phenomena as they appear to us (Kant, 1998, pp. 362–363).

In the philosophy of religion, the fundamental distinction between realism and antirealism is largely shaped by debates conducted at metaphysical, epistemological, and semantic levels (Horwich, 1982, p. 2). The metaphysical dimension of the debate concerns whether the entities or states of affairs to which religious beliefs refer actually exist. The fundamental question is whether religious concepts such as God, the soul, or the afterlife correspond to a reality independent of the human mind and experience. Theological realism maintains that such entities exist independently of the human mind, whereas antirealist approaches reject this claim. The epistemological dimension concerns whether religious propositions possess epistemic truth value. In this context, the question arises as to whether religious statements should be understood as propositions that possess truth or falsity and provide knowledge about transcendent realities, or rather as symbolic or functional expressions of human experience. Theological realism maintains that religious propositions correspond to certain states of affairs and can therefore be true or false, whereas antirealist approaches often argue that the primary function of religious language is not to describe reality but to respond to certain existential needs of human beings. Thus, theological realism claims both that religious realities exist ontologically independently of the human mind and that, epistemologically, claims concerning these realities can possess truth or falsity. Theological antirealism, by contrast, maintains that religious beliefs do not possess truth or falsity but may nevertheless perform psychological, moral, and social functions in human life (for a similar discussion of the distinction between realism and antirealism, see Alston, 2002, pp. 1–4). This general distinction becomes most apparent in debates concerning the existence of God and what religious beliefs refer to. The realist approach regards the question “Does God exist?” as a meaningful and genuine question. According to theological realism, God's existence is a fact entirely independent of people's beliefs or conceptions of God. In other words, if God exists, God exists independently of whether human beings think about God or believe in God. Realists therefore argue that God's existence cannot be reduced to the human mind or human experience but possesses a reality independent of human knowledge. Religious realists acknowledge that religions have psychological and sociological dimensions, but they maintain that the central issue concerning the nature of religious belief is not merely how such beliefs arise, but also what their content and meaning are and what reality they refer to. In other words, the fundamental question is whether there is a reality that exists independently of the human mind and makes religious beliefs true or false (Reichenbach, 2010, p. 1043).

The realist approach is not adopted exclusively by theists; atheists and agnostics can also share a realist framework in a certain sense. Realist atheists, for instance, accept that the concept of God can refer to a real entity but maintain that no such entity actually exists. Thus, the fundamental disagreement between the theist and the atheist does not concern whether the question of God is

meaningful but rather what answer should be given to that question. Similarly, (realist) agnostics accept that the question of God's existence is meaningful and objective in principle but maintain that sufficient knowledge concerning the matter cannot be attained or that a definitive judgment cannot be reached (Trigg, 2010, p. 652). In this respect, theism, atheism, and agnosticism may share a common realist ground insofar as they accept that the question of God's existence concerns a reality independent of the human mind, even though they reach different conclusions. This assessment, however, should not be understood as a general characterization encompassing all forms of atheism. Atheism itself contains different approaches to the meaningfulness and truth value of religious propositions. It is therefore not possible to claim that all forms of atheism occupy the same position with respect to theological realism or antirealism. The assessment made here applies specifically to realist approaches that regard the question of God's existence as a meaningful question concerning a reality independent of the human mind. Byrne, on the other hand, illustrates this issue through Richard Swinburne and Quentin Smith (d. 2020). According to Byrne, Swinburne and Smith disagree about whether God actually exists, yet both adopt a realist position concerning theistic discourse. Similarly, Smith and Don Cupitt (d. 2025) agree that God does not exist, yet Smith is a realist whereas Cupitt is an antirealist (Byrne, 2003, p. 4). Thus, whether a person adopts a theological realist or antirealist position is one question, while whether that person believes that God actually exists is another. In theological antirealism, what is at issue is not directly accepting or denying God's existence but refusing to accept the idea of a transcendent and mind-independent God.

Theological antirealism is closely related to functionalist theories of religion, which primarily approach religion in terms of its functions. From a functionalist perspective, the significance of religion concerns its functions in human life rather than the metaphysical truth of religious beliefs. Theological antirealism, however, should not itself be treated as a homogeneous approach. D. Z. Phillips, for example, argues that the meaning of religious concepts should not be sought outside religion but within the form of life and use in which they are embedded. Criticizing approaches that regard religious beliefs as objects requiring justification, Phillips maintains that the task of philosophy is not to determine whether God exists but to investigate what it means to affirm or deny God's existence (Phillips, 1965, pp. 6–12). Accordingly, for Phillips, the fundamental issue is the meaning that religious propositions acquire within a particular form of life. In his view, asking a person whether their religious beliefs are true and asking them to provide evidence for those beliefs is not simply a matter of asking whether the beliefs are true; rather, it is a matter of asking what those beliefs mean to the person and whether they sustain that person (Phillips, 1970, p. 71). Phillips does not claim that religious beliefs are entirely meaningless; rather, he evaluates their meaningfulness in terms of their use and function within a religious form of life. Gordon Kaufman likewise approaches religion primarily in terms of its capacity to enable human beings to make sense of the world and regards the concept of God as a fundamental anchor-symbol. According to him, God is a fundamental symbol of a particular form of life and worldview, and the central issue is not the metaphysical truth of this symbol but how the form of life it generates should be evaluated. Kaufman thus connects the evaluation of religious concepts largely to practical and functional criteria (Kaufman, 1972, p. 100). Cupitt is another prominent critic of the conception of a transcendent and mind-independent God. Cupitt argues that traditional theism rests upon a conception of an objective and transcendent reality independent of the human mind, whereas such a metaphysical foundation is no longer sustainable in the modern period. According to him, no absolute reality existing outside human beings can be spoken of because there is no world outside human beings. Religious concepts should therefore be understood not as expressions describing a reality independent of the human mind but as symbolic structures through which human beings make sense of the world. Describing himself as a “post-dogmatic believer,” Cupitt argues that the idea of God as a metaphysical reality has collapsed and that the sacred has instead become diffused throughout human life and the entirety of the human world of meaning (Cupitt, 2002, pp. 99–101; Cupitt, 1980, p. 92).

A common feature of theological antirealist approaches is that they explain the meaning of religious concepts within human experience and lived practice rather than in terms of a transcendent reality. Fromm's approach parallels this general tendency. In this context, Erich Fromm's conception of religion can be regarded as an important example of theological antirealism and functionalist theories of religion. Fromm places emphasis not on whether God exists or whether religious propositions are true or false, but on whether religion contributes to human existential needs and the pursuit of self-realization. According to Fromm, it is entirely natural for human beings to need to establish a relationship with and love a being or power beyond themselves, such as God. Yet it is clear that this need for love and attachment does not require the existence of a being corresponding to this need and presumed to exist outside the human being. It merely demonstrates this need and the human capacity to love and attach oneself (Fromm, 1950a, pp. 54–55). As can be seen, rather than being concerned with whether God exists or, if God exists, what kind of being God is, Fromm develops his philosophy by emphasizing the psychological origins and functions of religious beliefs. For him, the truth value of religious claims appears to be less important than the purpose for which a person commits themselves to a belief. According to theological realism, accepting that religious propositions are false may require abandoning religion itself. Theological antirealism, by contrast, maintains that it is possible to reject the truth value of religious propositions without rejecting religion altogether (McGraw, 2008, p. 261). In other words, within theological antirealism, embracing a religion and accepting that its propositions possess truth value are not necessarily the same thing. Fromm's conception of religion can likewise be understood in this way. Rather than rejecting religious beliefs altogether, he places their truth claims in the background and foregrounds their psychological and moral functions in human life. Another important example of a reductionist interpretation of religion can be found in Feuerbach's conception of religion. Fromm's conception of religion also bears significant similarities to Feuerbach's approach, particularly in interpreting God as a symbolic expression of human ideals. Like Fromm, Feuerbach maintains that God is closely connected to the human capacity for understanding and conceptualization. When human beings speak of the perfection of God's nature, they are in fact externalizing and projecting the perfection of their own faculty of understanding (Feuerbach, 1989, p. 34). In Fromm's thought, treating God as an idealized form of human qualities leads to the conclusion that God cannot be understood as an entity existing independently of the human mind and conceptualization. Feuerbach himself supports a similar idea with the thesis that “the object of the senses is outside, while the religious object is within man.” Comparing the religious object to human self-consciousness and conscience, Feuerbach maintains that the religious object can possess reality only within the human being (Feuerbach, 1989, p. 12).

In Fromm's thought, the concept of God is regarded as “a historically conditioned expression of an inner experience.” Although he states that he can understand what religious traditions and believers mean when they speak of God, he also makes clear that he does not accept this concept in the way they understand it. According to Fromm, the conception of God was imposed within social structures in which tribal chiefs and kings possessed absolute authority. From a humanistic perspective, however, God is not an independently existing reality but a concept that symbolically and poetically expresses the highest values and ideals of human beings. Nevertheless, Fromm continues to employ the concept of “God” when discussing the intellectual structure of monotheistic traditions, while evaluating this concept within a framework different from its classical theistic meaning. For this reason, he describes his own position as “nontheistic mysticism” (Fromm, 1966, pp. 18–19). As is evident from Fromm's interpretation of religion, he does not regard God as a transcendent and personal being corresponding to an objective reality. Rather, he considers God a symbol of the highest ideal state that human beings seek to attain and rejects the possibility of a conception of God autonomous from human beings. According to this view, whether God exists and how God is conceived as a being depend entirely upon the human mind. Religion and God can

acquire meaning and value insofar as they perform functions for human beings. The humanistic conception of religion has, in a sense, also been compelled to address the question of how transcendence can be achieved at the human level. This structure of thought, encountered in both Feuerbach and Fromm, has led to an understanding of religion that does not abandon its pragmatic function but, by stripping religion of its metaphysical truth claims, reduces it to a symbolic expression whose content is ultimately subordinated to its function. Interpreting religion in terms of its psychological, sociological, and other functions is the natural consequence of abandoning an interpretation centered on God and truth claims. This transformation, which largely occurred in the aftermath of Enlightenment thought, appears to reflect the idea of “transcendent humanism,” situated within debates concerning the “humanization of God” and the “deification of man” (Reçber, 2004, p. 28).

In a sense, it can be argued that the fundamental tendency evident here is to regard the act of believing itself as more important than, and to place it before, the truth value of what is believed. This inevitably leads to the conclusion that adopting beliefs is unrelated to their truth (Trigg, 2013, p. 47). But how coherent is this approach? As Trigg rightly states:

Even if the fulfillment of a function ensures the persistence of a belief, it fails to explain its origin. Why do people accept this set of beliefs rather than that one? The danger of explanations offered by social scientists (and those working in other sciences) is that they tend to flatten out the differences between beliefs by treating them as insignificant. Since what matters to them is the social effects of religion, what is believed is made subordinate to the fact of believing (Trigg, 2013, p. 48).

Similar problems can be encountered in Fromm's antirealist-functionalist conception of religion. Although Fromm proceeds from certain psychological and existential functions of religion, his approach does not justify relegating the truth claims of religion to the background. Moreover, explaining religion solely in these terms is highly one-sided and reductionist. It is clear that explaining the psychological or sociological factors that cause people to adopt a belief does not amount to evaluating the rationality of the claims made by a religion. Likewise, this does not disprove the possibility that a person may believe in a religious proposition because they attribute truth to it. Particularly from the perspective of theistic traditions and Islam, it can be argued that one factor motivating belief is acceptance of the truth of the fundamental proposition that “God exists and is one.” Fromm's statement that “the question is not whether religion exists, but what kind of religion it is” (Fromm, 1950a, p. 26) demonstrates that his fundamental criterion for evaluating religions is their effects upon human beings rather than their truth claims. This does not mean, however, that Fromm is entirely indifferent to religious content. Indeed, he clarifies this point by stating that “this means that the psychoanalyst must be greatly interested in the specific content of religion, for what matters to him is what kind of human attitude a religion expresses and what kind of effect it has upon man; that is, he is concerned not only with the analysis of the psychological roots of various religions, but also with their values” (Fromm, 1950a, p. 26). For Fromm, however, this value derives primarily from the effects of a religious belief upon human development rather than from its epistemic truth. Thus, although Fromm evaluates religious content, he does so largely in terms of its psychological and ethical functions. At this point, it becomes particularly important to distinguish between causes, which explain why religion emerges, and reasons, which indicate why it should be regarded as true. Whereas causes have no bearing on the conclusion concerning the truth or falsity of a belief, reasons possess evidential value in this regard. Reasons provide grounds and justification for why a person ought to believe something, whereas causes merely explain why a person believes it (Whittaker, 1978, p. 361). Fromm's functionalist-antirealist interpretation of religion can likewise be said to fail to preserve this subtle distinction between causes and reasons adequately. Such an approach risks relegating the justification and rationality of religious beliefs to a secondary position and evaluating truth largely in terms of functionality.

On the other hand, although Fromm's conception of religion makes certain contributions to explaining its psychological and social dimensions, it has also been subject to other criticisms. Robert Banks, for example, argues that, although Fromm's theory of religion explains the interpersonal, cognitive, and social dimensions of religious experience more successfully than Freud's approach, it nevertheless has significant limitations. According to Banks, Fromm does not sufficiently take into account the logical independence of questions concerning religious truth; he approaches the cognitive dimension of religious experience primarily in terms of psychological presuppositions and ethical consequences and places excessive emphasis on social and socio-psychological factors (Banks, 1975, pp. 131–132). This assessment supports the criticism that Fromm's emphasis on the psychological origins of religious beliefs relegates questions concerning their truth and justification to the background.

Conclusion

In conclusion, this study demonstrates that Fromm's conception of religion has a functionalist, humanistic, and theological antirealist character. By treating religion as a symbolic expression of human psychological and existential needs, this approach maintains that religion may acquire meaning and value primarily through the benefits it provides to individuals rather than through its truth claims. This reflects its functionalist character. Similarly, Fromm's refusal to regard God as a transcendent and personal reality existing independently of the human mind, together with his symbolic and functional interpretation of God as an expression of humanity's highest values, indicates that his conception of God possesses a theological antirealist character. From the perspective of the philosophy of religion, it can therefore be seen that Fromm's theory of religion does not merely provide a psychological explanation of the origin and nature of religion but also constitutes a functionalist and antirealist interpretation of religion. The principal contribution of this study is to evaluate Fromm's conception of religion not merely as a psychological or humanistic approach but also as a functionalist and theological antirealist interpretation from the perspective of the philosophy of religion. Within this framework, the study aims to make a critical contribution to the subject from the perspective of the philosophy of religion by demonstrating how Fromm interprets the relationship among the nature of the concept of God, the truth value of religion, and its function. The article aims to examine Fromm's conception of religion within a functionalist-antirealist framework through conceptual analysis and philosophical criticism in the philosophy of religion literature. The principal limitation of this study is that, rather than addressing all dimensions of Fromm's thought, it examines his conception of religion and God specifically within the framework of his humanistic and functionalist approach. Accordingly, Fromm's views on psychology, ethics, and social theory have been considered only insofar as they contribute to explaining his interpretation of religion and God. Thus, selected works by Fromm have been examined specifically in terms of their treatment of religion and the conception of God.

One of the principal conclusions reached in this article is that Fromm's functionalist conception of religion reduces religion to human psychological and existential needs and consequently relegates its truth claims to the background. However, an antirealist-functionalist interpretation of religion also encounters certain difficulties in grounding itself. Explaining religious beliefs solely in terms of their psychological or symbolic functions may reveal their effects in human life, but it remains insufficient to answer the question of why these beliefs make particular truth claims. In other words, the fact that a belief provides an individual with meaning, orientation, or psychological support does not, by itself, explain why that belief should be regarded as true. On the other hand, the conception of God entailed by Fromm's interpretation of religion also involves a number of philosophical problems. Interpreting God symbolically as the highest expression of human values makes questions concerning the rationality of belief in God appear insignificant. Yet the question of what kind of God one believes in is at least as important as the question of whether one

believes in God. For it is an important question why people believe in a transcendent, personal God possessing perfect attributes, while they do not, by contrast, believe in an imaginary being and regard it as God. This demonstrates that religion and belief in God cannot be reduced merely to functional and symbolic value and that the rationality and epistemological significance of religious beliefs must not be disregarded. From this perspective, theological realism and substantive approaches to religion make it possible to explain religious beliefs not only in terms of human needs and functions but also in terms of their truth claims. By taking into account epistemological dimensions such as the meaning, truth, and justification of religious propositions, these approaches provide a more comprehensive explanatory framework for understanding religion than functionalist and antirealist approaches.

www.turkishstudies.net/religion**Turkish Studies - Comparative Religious Studies**

eISSN: 2667-5544

**ANKARA SCIENCE
UNIVERSITY**

İşlevselci-Antirealist ve Hümanist Din Yorumu: Erich Fromm Örneği

Giriş

Din kavramı hakkında anlamlı ve tutarlı bir çözümleme yapılabilmesi, dinin kaynağının ve mahiyetinin üzerinde derinlemesine ve etraflıca durmayı gerektirir. Dinin kaynağı ve mahiyetine ilişkin öne sürülen düşüncelerin ya dinin metafiziksel doğruluk iddialarını esas aldıkları ya da dinin birtakım işlevlerinden yola çıktıkları görülür. Din kavramının tanımlanmasında böylece ya dinin bizzatı kendisinden hareket edilmekte ya da insanın din ile ilişkisinin nasıl kurulduğundan, ilişkiselliğinden hareket edilmektedir. Nitekim din felsefesi literatüründe dinin kaynağına ilişkin yaklaşımlar genel olarak iki ana başlık altında değerlendirilmektedir: İlki, dini insan zihninin, bilincinin veya toplumsal süreçlerin bir ürünü olarak açıklayan yaklaşımlar; ikincisi ise daha çok dinsel metinlere dayanan, dinin kaynağını Tanrı veya aşkın bir gerçeklikle ilişkilendiren yaklaşımlardır. (Hick, 1989, s.3).

Dine ilişkin öne sürülen tanımlar, genel olarak doktrinal ve işlevselci (functional) ya da pragmatik olmak üzere iki ana grupta toplanabilir. Doktrinal türden yapılan tanımlar, dinlerin inançlarına dayalı olarak yapılmasına karşın, işlevselci tanımlar daha çok dinlerin işlevleri esas alınarak yapılmaktadır (Yandell, 1999, s.16). Belirli bir varlık, güç veya nihai bir gerçekliğe yönelik inancın varlığını ön plana çıkaran doktrinal veya içeriksel / özsel (substantive) de denilebilecek tanımlamadan farklı olarak işlevselci tanımlama veya yaklaşım, özsel herhangi bir unsuru bir kenara bırakarak din kavramını bir yaşam tarzının kişinin hayatında oynadığı rol ve ifade ettiği anlam üzerinden betimlemeye çalışır (Schilbrack, 2022; Bagger, 2003, s.725).

Dine yönelik tanımların bir kısmında dinin kognitif yanı ağır basmakta, diğer yönleri ihmal edilmekte, diğer bir kısmında ise psikolojik ve sosyolojik yönleri ön plana çıkarılarak kognitif kısım ihmal edilmektedir (Aydın, 2007, s.6). Antropolojik verilerden hareketle din kavramı açıklanmaya çalışıldığında karşılaşılan durum, herhangi bir dinin doğruluk iddialarına odaklanmak yerine dinin sosyolojik ve psikolojik etki ve işlevlerine odaklanmak şeklindedir. Dini öncelikle sosyolojik ve psikolojik işlevleri üzerinden açıklayan işlevselci yaklaşımlar, aynı zamanda dinin psikolojik ve sosyolojik etkenlerden bağımsız olarak anlaşılamayacağı düşüncesini de varsayar. Segal'ın "religionists" olarak adlandırdığı ve dini bağımsız bir biçimde ele alan yaklaşıma göre ise din, kendi başına bir olgu olarak değerlendirilmektedir. Onlara göre, dinin kökeni de işlevi de açıkça ve diğer psikolojik, sosyolojik işlevlere indirgenemez şekilde dinseldir (religious) (Segal, 2006, s.XIV).

Guthrie'nin antropolojide hümanizmi, dini insan doğası ve kültürünün bir ürünü olarak açıklayan seküler ve natüralist yaklaşımlar şeklinde tanımlaması dikkate alındığında (Guthrie, 2007, s.283), Fromm'un hümanist din anlayışının da bu açıklama çerçevesiyle önemli ölçüde örtüştüğü söylenebilir. Bazı hümanistik ve natüralist açıklamalarda, dinî inançların aşkın bir gerçekliğe ilişkin doğruluk iddiaları kabul edilmediğinden, bu inançların epistemik statüsü de tartışmalı hâle gelmektedir.

Dinin kaynağı ve mahiyetine dair öne sürülen birtakım açıklamaların anlaşılması, öncelikle din kavramının kavramsal olarak çözümlenmesine, din kavramında neyin içerildiğinin ve içerilmediğinin belirlenmesine bağlıdır. Bununla birlikte, bütün dinleri kapsayan ortak bir din tanımı üzerinde uzlaşma sağlanamamıştır. Bu nedenle din kimi zaman mevcut dinlerin ortak özelliklerinden, kimi zaman ise belirli işlevleri veya pratik yönleri esas alınarak tanımlanmaya çalışılmıştır. Söz konusu tanımlama biçimlerinin dinin mahiyetini açıklamadaki yeterliliği ve ortaya çıkardığı felsefi problemler ise din felsefesinde tartışma konusu olmaya devam etmektedir.

Dinin farklı şekillerde tanımlanabilmesi, din felsefesinde çeşitli tanımlama yaklaşımlarının geliştirilmesine yol açmıştır. Literatürde bunlar genel olarak içeriksel, işlevselci, deneyimsel ve aile benzerliği temelli tanımlar şeklinde sınıflandırılmaktadır. (Clarke ve Byrne, 1993, s.6). Dinin deneyimsel tanımlanmasında, karakteristik olarak dini olan bir deneyim biçimi bulunur ve bu deneyim dinlerin temel tanımlayıcı özelliği olarak görülür. Dinin içeriksel tanımlanmasında, inançların içeriği aracılığıyla din tanımlanır. Bu tanımlama biçimine sıklıkla teistik gelenekte rastlanır ve teistik türden inançlara sahip olmanın, en azından bir şeyin din olarak kabul edilmesi için gerekli bir koşul olduğu varsayılır. İşlevselci tanımlamada ise din, dindarların inandıkları şeylerle değil, nasıl inandıklarıyla, bir başka ifadeyle, dinin insanların hayatlarında oynadığı rolle tanımlanır. Bu yaklaşımda din, birtakım bireysel veya toplumsal ihtiyaçları karşılamak için inançları, uygulamaları veya sembolleri olan herhangi bir sistem olarak tanımlanır (Clarke ve Byrne, 1993, s.6-7).

Yukarıdaki üç yaklaşımdan farklı olarak din tanımına girebilmenin sadece bir tane zorunlu ve yeterli koşulu olmadığını savunan başka bir yaklaşım daha vardır: aile benzerliği yaklaşımı. LudwigWittgenstein'in geç dönem felsefesinden esinlenen bu yaklaşıma göre (Wittgenstein, 1958, s.32), dinlerin din olabilmesi için tek bir özellik veya özellikler kümesi yoktur. Aynı zamanda, belirli özellik veya özellikler kümesine sahip olması durumunda din olmasının garanti olduğu bir sistem de söz konusu değildir. Dinlerin ancak birtakım "örtüşen benzerlikler ağıyla bir aile içinde birbirine bağlı olduğu" söylenebilir (Clarke ve Byrne, 1993, s.7). Bu yaklaşımın en önemli temsilcilerinden William Alston'ın din tanımına baktığımızda, bir şeye din diyebilmemiz için doğaüstü varlıklara (Tanrı gibi) inanç, kutsal ve kutsal olmayan arasında ayırım yapmak, kutsal objelere dayalı dini ritüeller, Tanrı gibi kutsal varlıkların onayından geçmiş ahlak kuralları, kutsal nesnelerin varlığında ve ritüellerde ortaya çıkabilecek hayranlık, gizem vs. gibi karakteristik olarak dini sayılabilecek birtakım duyguların bulunması, dua vs. gibi Tanrı ile iletişim kurmak, dünya görüşüne göre kişinin hayatının şekillenmesi ve bütün bunlarla birbirine bağlanan bir sosyal grubun mevcudiyeti şeklinde birtakım koşulların ön plana çıkarıldığı görülür (Alston, 1967, s.141-142). Bu şekilde ortak benzerlikler yoluyla da olsa dinlerin hepsini kapsayacak standart bir tanıma ulaşmak oldukça güç görünmektedir. Böyle bir yaklaşım, din kapsamında sayılmayacak olan pek çok görüşün ve yaşam tarzının da din olarak görülmesine zemin hazırlayabilir. Her ne kadar din ve din olarak kabul edilen görüşler arasında burada sayılan maddelerden birtakım ortak noktalar ortaya çıksa da bu yine de din olarak nitelendirmek için yeterli olmayabilir. Bu nedenle her birinin ayrı ayrı, kendi doğruluk koşullarında değerlendirilmesi daha uygun görünmektedir.

Genel olarak dinlerin, inanç esasları ve bu esaslara dayalı pratikleri içeren bir yaşam tarzı boyutuna sahip olduğu söylenebilir. Mevcut dinler arasında inanılan veya ibadet edilen varlığın teistik dinlerdeki gibi aşkın ve zati bir Tanrı olarak tasavvur edilmediği örneklerin bulunması, din tanımının zorunlu olarak bu tür bir Tanrı inancını esas alıp almaması gerektiği tartışmasını gündeme getirmiştir. Nitekim, bu durum göz önünde bulundurularak, dini "Mutlak Gerçeklik (Ultimate Reality)" kavramından hareketle de tanımlama yoluna gidilmiştir. Peterson'un önerdiği din tanımına göre, "din, birtakım inançlar, fiiller ve hem toplum hem birey düzeyinde tecrübelerle inşa edilmiş ve bir Mutlak Gerçeklik tasavvuru etrafında tesis edilmiştir" (Peterson vd., 2009, s.3). Teistik ve teistik olmayan pek çok dini içine alabilecek olan bu tanımın ilk bakışta kullanışlı görünmesine rağmen birtakım problemleri de içerdiğini belirtebiliriz. "Mutlak Gerçeklik" kavramının tam olarak neye ve nasıl bir varlığa delalet ettiği hususundaki belirsizlik, bu kavramın çok da açıklayıcı olmadığı

sonucunu beraberinde getirecektir. Dolayısıyla, bütün dinlerin bu kavram üzerinde bir ittifak halinde olmasının mümkün olmamasının yanı sıra, dinler arasındaki farkları göz ardı edip böyle bir genellemeye gitmek de uygun görünmemektedir (Reçber, 2013, s.7).

Din tanımlarına ilişkin bu tartışmalar, aynı zamanda dinî inançların mahiyeti ve doğruluk değeri meselesini de gündeme getirmektedir. Zira dinin doğruluk iddialarından bağımsız olarak yalnızca insanın psikolojik veya toplumsal ihtiyaçları üzerinden açıklanması, realizm-antirealizm tartışmalarıyla yakından ilişkilidir. Bu bağlamda, dinî önermelerin bir gerçekliğe tekabül edip etmediği ve dinî inançların epistemik statüsü din felsefesinin temel problemleri arasında yer almaktadır. Peterson ve arkadaşlarının aktardığı haliyle teolojik antirealist yaklaşımlara göre din, “insani bir yaratma” olarak değerlendirilmekte; din dili ve dinî inançlar, insanın ihtiyaçları ve yaşamındaki işlevleri bakımından anlam kazanmaktadır (Peterson vd., 2013, s. 19). Antirealist bir teolojik yaklaşımda, Tanrı’nın varlığı veya diğer dini inançların rasyonelliği gibi konuların doğruluğu hakkında konuşmanın bir anlamının ve öneminin olmadığı ileri sürülebilir. Rasyonelliği üzerinde konuşulabilecek şey ise söz konusu inançların tecrübe açısından bir anlamının olup olmadığı ve bir işlevinin olup olmadığı meselesidir (Peterson vd., 2013, s.21). Bu genel teorik çerçeve, Fromm’un din anlayışının değerlendirilmesi bakımından önem taşımaktadır.

Fromm’un hümanist din anlayışının da büyük ölçüde antirealist-işlevselci yaklaşımın karakteristik özelliklerini taşıdığı belirtilebilir. Bu çalışma da Fromm’un hümanist din anlayışını işlevselci din teorileri ve teolojik antirealizm bağlamında incelemeyi amaçlamaktadır. Fromm’un dini doğruluk iddialarından ziyade insanın psikolojik ve varoluşsal ihtiyaçları temelinde açıklayan yaklaşımı, dinin mahiyeti, dinî inançların epistemik statüsü ve Tanrı tasavvuru bakımından önemli felsefi tartışmaları beraberinde getirmektedir. Bu kapsamda çalışmada öncelikle Fromm’un din anlayışı kendi eserleri temelinde betimleyici ve çözümleyici bir yöntemle ortaya konulacak; ardından söz konusu yaklaşım teolojik realizm ve özcü din anlayışı perspektifinden eleştirel olarak değerlendirilecektir. Böylece işlevselci din yorumunun din felsefesi açısından ne ölçüde temellendirilebilir olduğu tartışılacaktır. Makale, Fromm’un din anlayışını özellikle dinin işlevi, yönelim sistemi (frame of orientation), tapınma / adanma nesnesi (object of devotion), hümanist din-otoriter din ayrımı ve Tanrı’nın sembolik yorumu çerçevesinde incelemektedir. Makalede Erich Fromm’un hümanistik din anlayışı değerlendirilerek, dini inancın rasyonelliğinin işlevselliğine indirgenip indirgenemeyeceği ve varsayılan antirealist yaklaşımın dinlerin doğruluk iddialarını görmezden gelmeyi haklı çıkarıp çıkaramayacağı ele alınacaktır. Ayrıca bu tarz bir din anlayışının öngördüğü aşkın olmayan ve zati olmayan Tanrı tasavvurunun tutarlı olup olmadığı ve bu tasavvurun din felsefesi açısından ortaya çıkardığı olası sonuçlar eleştirel olarak incelenecektir. Fromm’un yaklaşımı, literatürde çoğunlukla hümanist psikoloji ve sosyal teori bağlamında ele alınmış; din felsefesi açısından özellikle dinî önermelerin doğruluk değeri, Tanrı anlayışı ve teolojik realizm-antirealizm tartışmaları bağlamındaki sonuçları yeterince incelenmemiştir. Bu çalışma, söz konusu eksiklikten hareketle Fromm’un hümanist din anlayışını işlevselci ve teolojik antirealist din yorumları çerçevesinde ele almayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda çalışma, Fromm’un din anlayışında dinî inançların doğruluk iddialarının ve Tanrı kavramının nasıl konumlandırıldığını felsefi açıdan incelemekte; bu yaklaşımın dinî inançların gerekçelendirilmesi ve rasyonelliği bakımından ortaya çıkardığı sonuçları değerlendirmektedir.

Çalışmada nitel araştırma kapsamında felsefi çözümleme ve eleştirel değerlendirme yöntemleri kullanılmış; Fromm’un *Psychoanalysis and Religion*, *Man for Himself*, *The Sane Society*, *You Shall Be as Gods* ve *To Have or To Be?* adlı eserleri ilgili din felsefesi literatürüyle birlikte incelenmiştir. Çalışmanın temel iddiası, Fromm’un din anlayışının dinin insan hayatındaki psikolojik ve varoluşsal işlevlerini açıklamada noktasında önemli katkılar sunduğu; ancak dinî inançların doğruluk, gerekçelendirme ve rasyonellik boyutlarını yalnızca işlevsel açıklamalar üzerinden temellendirmede yetersiz kaldığıdır. Bu yönüyle çalışma, Fromm literatüründe ağırlıklı olarak

psikolojik ve sosyolojik bağlamlarda ele alınan din anlayışını, din felsefesinin temel tartışmaları olan teolojik realizm–antirealizm, dinî inançların epistemik statüsü ve Tanrı tasavvuru açısından değerlendirmeyi hedeflemektedir.

Erich Fromm’un Hümanistik Din Anlayışı

Dinin metafizik doğruluk iddialarını merkeze alan geleneksel tanımlarından farklı olarak Fromm’un din anlayışında temel unsur, dinin insanın varoluşsal ve psikolojik ihtiyaçlarıyla ilişkili bir olgu olarak ele alınmasıdır. Dini “bireye yön bulmasını sağlayacak bir çerçeve / yönelim sistemi ve tapınma / adanma nesnesi sağlayan, bir grup tarafından paylaşılan bir düşünce ve eylem sistemi” (Fromm, 1950a, s.21) olarak gören Fromm için dinin doğruluk değerinden ziyade işlevi ön plandadır.

Fromm, yukarıda ifade edilen geniş anlamı esas alındığında, din tanımına ilişmeyen hiçbir kültürün bulunmadığını ileri sürmektedir. Ayrıca bu görüşünü insanın varoluşsal koşullarına ile ilişkilendirmekte ve bu din tanımında yer alan ortak bir yön bulma ve kendini adayacağı bir nesneye duyulan gereksinimin açık olduğunu belirtmektedir (Fromm, 1950a, s.22). Fromm, din kavramının bu şekilde geniş tanımlanmasının bize dinin içeriği hakkında bir şey söylemediğini belirtmektedir. O dini yalnızca Tanrı inancı, putlar veya kurumsallaşmış dini sistemlerle sınırlı görmemektedir. Ona göre din, lider, ulus, sınıf, parti, para ya da başarı gibi dünyevi unsurlara yönelik tapınmayı da kapsayabilir. Bu yüzden dinin değerinin yöneldikleri nesneden çok insan üzerindeki etkisinin incelenmesi ile belirlenebileceğini savunmaktadır (Fromm, 2008, s.111).

İnsanın kendi varlığının bilincine sahip olması, akıllı olması ve düş gücüne sahip olması, onu diğer varlıklardan ayırmaktadır. İnsan kendisinin farkına varması, onun yalnızlığının, güçsüzlüğünün, varoluşunun sınırlarının, ölümünün de farkına varmasıdır. Diğer canlılardan farklı olarak, varlığı, çözülmesi kendisi için bir problem olan, kendisine varlığının anlamını açıklama zorunluluğu olan tek varlık insandır (Fromm, 1950b, s.40-41). İnsanın fiziksel ihtiyaçlarının tamamının karşılanmasının insanı gerçek anlamda tatmin etmeyeceği noktasına işaret eden Fromm, insan var oluşunun ruhsal ve bilişsel boyutlarına dikkat çekmektedir. Ona göre, insanı diğer canlılardan ayıran temel özellik, yalnızca biyolojik gereksinimlerini karşılamaya yönelik bir yaşam sürmemesi; insanın güç, sevgi vs. için çabalaması, dinî, politik, insânî değerler uğruna hayatını tehlikeye atabiliyor olmasıdır (Fromm, 1950b, s.46). Fromm’un antropolojisinde insanın bedensel yönü ile bilinç sahibi varlığı arasında bir ikilik söz konusudur. Bu nedenle insanın temel problemi, sahip olduğu hayvansal köken ile öz farkındalığının ortaya çıkardığı varoluşsal ihtiyaçlar arasında bir denge kurabilmesidir. İnsan ne sadece zihin ne de sadece bedene sahip olan bir varlık olduğundan, tatmin edici bir yönelim sistemi veya yön bulmasını sağlayacak çerçeve yalnızca entelektüel unsurları değil duygu ve his unsurlarını da içermelidir. Aynı zamanda duygu, aidiyet, bağlılık ve anlam arayışını da tatmin etmelidir. Bu bağlamda Fromm, insanın bir amaca, bir ideale ya da Tanrı gibi kendisini aşan bir güce yönelmesini, insan doğasında bulunan bütünlük ve anlam ihtiyacının doğal bir yansıması olarak değerlendirmektedir. Ona göre, “Bir amaca, bir fikre ya da Tanrı gibi insanı aşan bir güce adanmışlık, yaşam sürecindeki bu tamamlanma ihtiyacının bir ifadesidir.” (Fromm, 1950b, s.46-47) Burada Fromm’un asıl vurgulamak istediği, insanın inanan veya adanan bir varlık olmasının onun doğası gereği olduğu, dolayısıyla aslında yönelim sistemine sahip olmayan, hiçbir şeye bağlanmayan bir insan düşünmenin güçlüğü üzerinedir. Onun düşüncesinde, insanın yalnızca fiziksel ihtiyaçlarla yaşayan bir canlı olmadığı; anlam, aidiyet ve kendisini aşan bir amaca bağlanma ihtiyacı taşıdığı açıktır. Din de bu ihtiyaca verilen en güçlü cevaplardan biri olarak görülmektedir. Bu yaklaşımın, onun dini metafizik doğruluk iddialarından ziyade insanın varoluşsal ihtiyaçları açısından değerlendiren işlevselci ve hümanist din anlayışının temelini oluşturduğu söylenebilir. Fromm’un din anlayışının merkezinde iki anahtar kavram “yönelim sistemi” ve “bağlanma nesnesi” yer almaktadır. Fromm’a göre, her ne kadar insandaki bu iki varoluşsal ihtiyaç ortak ve evrensel olsa da bunun “içerik ve biçim açısından” önemli ölçüde farklılaştığından bahsedilebilir. Sözgelimi, totemizm, animizm gibi sistemlerde insanın anlam arayışına birtakım

doğal nesneler veya atalar cevap oluşturur. Diğer yandan, insanın anlam arayışına aşkın ve zati bir Tanrı ile cevap vermeye çalışan teistik sistemlerin yanı sıra, dînî olarak addedilse de kendi orijinal halinde Tanrı fikri bulunmayan Budizm gibi teistik olmayan sistemler de mevcuttur. Fromm hem teistik hem teistik olmayan sistemleri ifade eden ortak bir terminoloji bulmanın zor olduğundan hareketle, insanın anlam arayışına cevap vermeye çalışan düşünce sistemlerinin hepsine “yönelim ve adanma sistemi / çerçevesi” adını vermektedir (Fromm, 1950b, s.47). Dolayısıyla Fromm’a göre, insanın anlam arayışına sunulan cevap Tanrı olabileceği gibi, buna çeşitli dînî veya ideolojik sistemler tarafından farklı cevaplar verilebilmesi de düşünülebilir. Bu durum, Fromm’un dini belirli teolojik içeriklerle sınırlandırmak yerine, insanın yönelim ve adanma ihtiyacını karşılayan işlevsel bir yapı olarak değerlendirmesinin temel dayanaklarından birini oluşturmaktadır. Dolayısıyla Fromm açısından önemli olan, kişinin neye inandığından ziyade, yaşamına yön veren ve kendisini adadığı değer ya da amacın insan üzerindeki işlevidir. Fromm, dinlerin değerlendirilmesinde temel ölçütün insanın yapısı ve gelişimi olduğunu açıkça ifade etmektedir. Nitekim ona göre, dînî sistemlerden hangisinin "daha iyi" veya "daha kötü" bir çözüm sunduğu ancak "insanın yapısı ve gelişmesi açısından" belirlenebilir (Fromm, 2002, s.64).

Fromm için önemli olan dinin var olup olmamasından ziyade ne tür bir din olduğudur. Bu nedenle temel soru, dinin insanı geliştirip gücünü açığa çıkaran bir din mi yoksa onun gücünü elinden alan, onu güçsüz ve edilgen bir duruma düşüren bir din mi olduğudur (Fromm, 1950a, s.26). Bu nedenle o, dînî sistemleri insanı güçlendiren ve kendini gerçekleştirmesine imkân tanıyan “hümanist dinler” ile bireyi itaat etmeye zorlayan ve otoriteye bağımlı kılan “otoriter dinler” şeklinde iki temel kategori altında ele almaktadır. Otoriter dinin temel özelliği, insanın kendisi dışındaki daha yüce bir güç tarafından kontrol edildiği üzerinde durmasıdır. Ancak Fromm’un düşüncesinde bir dini otoriter kılan şey, tam olarak “bu gücün, uyguladığı kontrol nedeniyle itaat, saygı ve tapınma hakkına sahip olduğu düşüncesi” olarak ifade edilmektedir. Ancak bu hak kazanma ilahlığın ahlaki karakterinden değil de insanlar üzerindeki kontrolünden kaynaklandığından bu gücün kişiyi tapmaya zorlamaya hakkı olduğu ve ona itaatsizliğin de günah oluşturacağı iddia edilmektedir (Fromm, 1950a, s.34-35).

Otoriter dinlerde en büyük erdem itaat, en büyük günah ise itaatsizlik olarak kabul edilirken; (Fromm, 1950a, s.35) hümanistik dinlerde temel amaç, insanın en büyük güçsüzlüğü değil en büyük gücü elde etmesi olarak görülmektedir. Bu nedenle hümanist dinlerde en büyük erdem, insanın kendini gerçekleştirmesidir (Fromm, 1950a, s.37). Yukarıdaki temel soru ile bağlantılı olarak denilebilir ki, Fromm’un düşüncesinde insanı güçsüz ve edilgen duruma düşüren din otoriter din olarak kabul edilirken; onu geliştiren ve değerli, etkin bir özne haline getiren din hümanistik din olarak kabul edilmektedir. Otoriter dinlerde Tanrı etkin ve baskın karakter olarak görülürken; hümanistik dinler teistik olmak zorunda değildir. Hümanistik dinin teistik olması durumunda da Tanrı’nın insan üzerinde güç ve kontrol sahibi olmasından söz edilemez, ancak “kişinin gerçekleştirmeye çalıştığı güçlerinin bir sembolü” olarak görülebilir (Fromm, 1950a, s.37). Fromm’un Tanrı anlayışında, İbrani kutsal metin geleneğine yönelik hümanist bir yeniden yorumlama dikkat çekmektedir (bkz. Çetin, 2018).

Fromm’un hümanist din anlayışı, dini tamamen reddetmekten ziyade, onu otoriter ve patolojik unsurlardan arındırarak insanın gelişimine hizmet eden bir yapıya dönüştürme çabası olarak okunabilir. Keith Ward’a göre Fromm, bu yönüyle Sigmund Freud’un din eleştirisini sürdürmekle birlikte, dinin insan yaşamındaki olumlu ve bütünleştirici işlevlerini korumaya çalışmaktadır (Ward, 2008, s. 79-80) Ward’ın yorumuna göre Fromm, Freud’un karşı çıktığı şeyin dinin kendisi değil, bireyi sorgulamadan itaate zorlayan ve irrasyonel yükümlülükler üreten “itaat etiği” olduğunu düşünmektedir. Buna karşılık Fromm, insanın herhangi bir baskı altında olmadan benimseyebileceği, akla dayalı ve insanın gelişimini hedefleyen bir “rasyonel etik” anlayışını savunmaktadır. Bu ahlak anlayışında birey, dışsal bir otoriteye körü körüne boyun eğmek yerine, insanın gelişimine katkı sağlayan ilke ve değerleri bilinçli olarak benimsemektedir. Ward’, Fromm’un bu ahlak anlayışının

onun din anlayışına da uyarlanabileceğini ileri sürmektedir. Buna göre patolojik olmayan bir din anlayışı, bireyi korku ve bağımlılığa sürüklemeyen, akıl ve tecrübeyle çatışmayan, aynı zamanda insanın iyi ve erdemli bir yaşam sürmesine katkıda bulunan bir inancı gerektirmektedir. Böyle bir din anlayışında dinî inançların değeri, mutlak itaati sağlamalarından değil, insanın en yüksek iyiyi gerçekleştirmesine ve kişisel gelişimine katkıda bulunmalarından kaynaklanmaktadır (Ward, 2008, s.79-80). Fromm'un din yorumunda en tartışmalı noktalardan birisi, onun Tanrı'yı bir gerçekliğe tekabül eden aşkın ve zati bir varlık olarak görmesinden ziyade, insandaki aşkın değerlerin sembolik bir ifadesi olarak görmesidir. Hümanistik dinlerde Tanrı'nın "insanın üst benliğinin bir yansıması" olarak, bir diğer ifadeyle, insanın ulaşması gereken en yüksek durumun bir simgesi olarak görüldüğünü; buna karşılık otoriter dinlerde Tanrı'nın insana ait olan akıl ve sevgi gibi değerlerin tek sahibi olarak görüldüğünü belirtir (Fromm, 1950a, s.49-50). Denilebilir ki, Fromm'un din yorumunda belirleyici olan, Tanrı'nın gerçekten var olup olmaması veya bir dinin önermelerinin doğru olup olmadığı değil; bu inançların kişinin varoluşsal ihtiyaçlarını karşılamasında ve kişiliğini gerçekleştirmesinde işlevinin olup olmadığıdır. Buna karşılık teistik yaklaşıma göre Tanrı, insan zihninden bağımsız olarak var olan, zorunlu, aşkın ve zati bir varlıktır. Bu nedenle Tanrı, yalnızca insanın ulaşmayı amaçladığı en yüksek ideal durumu temsil eden sembolik bir kavram olarak değil; dinî önermelerin konusu olan, ontolojik gerçekliğe sahip, aşkın bir varlık olarak kabul edilmektedir. Fromm'un yaklaşımında ise Tanrı, insanın dışında bağımsız bir gerçekliğe sahip olan zati ve aşkın bir varlık olarak görülmediği için, ne tür bir Tanrı'ya inanıldığından ziyade, Tanrı düşüncesinin insan üzerinde olumlu etkiye sahip olup olmadığı soruları önem kazanmaktadır. Bu durum dini inançları doğruluk veya yanlışlık değerleri açısından değil, insan üzerindeki sonuçları ve işlevleri bakımından değerlendirmeyi beraberinde getirmektedir. Bu noktada, Fromm'un din anlayışının işlevselci ve antirealist din yorumları ile önemli ölçüde örtüştüğü söylenebilir. Bu çerçevede Fromm'un yaklaşımını daha iyi değerlendirebilmek için, işlevselci ve antirealist din anlayışının genel çerçevesine kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Dine Antirealist-İşlevselci Yaklaşım

Dinin kaynağı, mahiyeti ve işlevi meselesi, dini inancın doğruluk değeri ve rasyonelliği hakkında verilecek cevapları doğrudan etkileyeceği için önem arz etmektedir. Dinin tarih boyunca farklı toplumlarda ortaya çıkan ve onlar üzerinde etki gösteren bir olgu olması, dinin neden var olduğu sorusunun yanı sıra dini inancın haklılaştırılmasının zemininin olup olamayacağı sorularını da gündeme getirmektedir. Dinin sadece psikolojik, sosyolojik bir olgu olarak görüldüğü yaklaşımlarda, genellikle, dini iddiaların doğruluğu hakkında sorular sorulmasının yeterli ve geçerli bir zemininden söz edilemeyeceği sonucuna ulaşılmaktadır. Din hakkında realizm-antirealizm tartışmalarının önem kazandığı nokta da burasıdır. ("Antirealizm" kavramı, makalede, literatürde yer yer "non-realism" veya "irrealism" olarak geçen kavramlarla yer değiştirebilecek şekilde realizmin karşıtı veya inkarı anlamında kullanılmaktadır.)

Felsefi literatürde farklı kullanımları bulunmakla birlikte realizm, temelde, insanın düşüncelerinden, inançlarından, duygularından ve kavramsallaştırmalarından bağımsız biçimde "katı gerçeklikler (hard facts)"ın bulunduğu sezgisine dayanır. Bu anlayışa göre, karşılaştığımız her ne varsa varlıkları "zihinden bağımsızdır (mind-independent)" (Alston, 2002, s.1). Özellikle Immanuel Kant ile başlayan ve kendisinden sonra da radikal biçimde çeşitli şekilde savunulduğu görülen antirealist düşünceye göre ise kendisi hakkında bilgi sahibi olduğumuz her şey, kendi var oluşundan ziyade bizim onları nasıl düşündüğümüze, nasıl kavramsallaştırdığımıza, bir diğer ifadeyle madde, nedensellik gibi kategorilere bağlıdır. Kendinde gerçeklik (noumena) hakkında bilgiye sahip olabileceğimizi reddeden Kant'a göre, biz sadece bize görüldüğü şekliyle fenomenler hakkında bilgi sahibi olabiliriz (Kant, 1998, s.362-363).

Din felsefesinde realizm ve antirealizm arasındaki temel ayrım, büyük ölçüde metafiziksel, epistemolojik ve semantik düzeylerde yürütülen tartışmalar etrafında şekillenmektedir (Horwich,

1982, s.2). Tartışmanın metafizik boyutu, dinî inançların konu edildiği varlıkların veya olguların gerçekten var olup olmamasına ilişkindir. Buna göre temel soru, Tanrı, ruh veya ahiret gibi dinî kavramların insan zihninden ve tecrübesinden bağımsız bir gerçekliğe karşılık gelip gelmediğidir. Teolojik realizm, bu tür varlıkların insan zihninden bağımsız olarak var olduğunu savunurken, antirealist yaklaşımlar onların zihinden bağımsız var olduğu görüşünü reddetmektedir. Meselenin epistemolojik boyutu ise dinî önermelerin epistemik bir doğruluk değerine sahip olup olmamasıyla ilgilidir. Bu bağlamda dinî ifadelerin, doğruluk ve yanlışlık değeri taşıyan, aşkın gerçeklikler hakkında bilgi veren önermeler olarak mı anlaşılması gerektiği; yoksa bunların daha çok insanın tecrübelerini ifade eden sembolik veya işlevsel ifadeler mi olduğu sorusu gündeme gelmektedir. Teolojik realizm, dinî önermelerin belirli gerçeklik durumlarına karşılık geldiğini ve bu nedenle doğru veya yanlış olabileceklerini savunurken; antirealist yaklaşımlar çoğu zaman dinî dilin esas işlevinin gerçekliği tasvir etmekten ziyade insanın birtakım varoluşsal ihtiyaçlarına cevap vermek olduğunu ileri sürmektedir. Dolayısıyla teolojik realizm, hem ontolojik olarak insan zihninden bağımsız olarak dini gerçeklikler bulunduğunu hem de epistemolojik olarak bu gerçekliğin doğru veya yanlış bir anlama sahip olduğunu iddia etmektedir. Buna karşılık teolojik antirealizm, dinî inançların doğruluk veya yanlışlık değeri taşımadığını, ancak insan hayatında yerine getirdikleri psikolojik, ahlaki ve toplumsal işlevleri olabileceğini öne sürmektedir (Realizm ve antirealizm ayrımına ilişkin benzer bir değerlendirme için bkz. Alston, 2002, s.1-4). Bu genel ayrım, en belirgin biçimde Tanrı'nın varlığı ve dinî inançların neye karşılık geldiği tartışmalarında somutlaşmaktadır. Realist yaklaşım, "Tanrı var mıdır?" sorusunu anlamlı ve gerçek bir soru olarak kabul etmektedir. Teolojik realizme göre, Tanrı'nın varlığı, insanların ona ilişkin inançlarından, tasavvurlarından tamamen bağımsız bir olgudur. Başka bir ifadeyle, Tanrı varsa, bu varlık insanların onu düşünüp düşünmemesinden veya ona inanıp inanmamasından bağımsız olarak mevcuttur. Bu nedenle realistler, Tanrı'nın varlığının insan zihnine veya insan tecrübesine indirgenemeyeceğini, aksine insan bilgisinden bağımsız bir gerçekliğe sahip olduğunu savunmaktadırlar. Nitekim dinî realistler, dinlerin psikolojik ve sosyolojik boyutlarının bulunduğunu kabul etmekle birlikte, dinî inançların mahiyetine ilişkin asıl meselenin yalnızca bu inançların nasıl ortaya çıktığı değil; onların içeriği, anlamı ve hangi gerçekliğe gönderimde bulunduğu olduğunu ileri sürmektedirler. Başka bir ifadeyle temel soru, dinî inançları doğru veya yanlış kılan ve insan zihninden bağımsız olarak var olan bir gerçekliğin bulunup bulunmadığıdır (Reichenbach, 2010, s.1043).

Realist yaklaşım yalnızca teistler tarafından benimsenen bir görüş değildir; belirli bir anlamda ateistler ve agnostikler de realist bir zemini paylaşabilirler. Nitekim realist ateistler, Tanrı kavramının gerçek bir varlığa referansta bulunabilecek bir kavram olduğunu kabul etmekle birlikte, böyle bir varlığın gerçekte mevcut olmadığını ileri sürmektedirler. Dolayısıyla teist ile ateist arasındaki temel ayrım, Tanrı sorusunun anlamlı olup olmadığı konusunda değil, bu soruya verilecek cevabın ne olduğu konusunda ortaya çıkmaktadır. Benzer şekilde (realist) agnostikler de Tanrı'nın varlığı meselesinin prensipte anlamlı ve nesnel bir soru olduğunu kabul etmekte, ancak bu konuda yeterli bilgiye sahip olunamayacağını veya kesin bir yargıya varılamayacağını savunmaktadırlar (Trigg, 2010, s.652). Bu yönüyle teizm, ateizm ve agnostisizm, farklı sonuçlara ulaşsalar da Tanrı'nın varlığı meselesinin insan zihninden bağımsız bir gerçeklik hakkında olduğunu kabul etmeleri bakımından ortak bir realist zemini paylaşabilirler. Bununla birlikte, bu değerlendirme ateizmin bütün biçimlerini kapsayan genel bir tespit olarak anlaşılmalıdır. Zira ateizm kendi içinde de dinî önermelerin anlamlılığı ve doğruluk değeri konusunda farklı yaklaşımlar barındırmaktadır. Bu nedenle ateizmin bütün biçimlerinin teolojik realizm veya antirealizm karşısında aynı konumda bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Bu nedenle burada yapılan değerlendirme, Tanrı'nın varlığı meselesini insan zihninden bağımsız bir gerçeklik hakkında anlamlı bir soru olarak kabul eden realist yaklaşımlar bakımından geçerlidir. Diğer yandan Byrne, bu konuda Richard Swinburne ve Quentin Smith (ö. 2020) üzerinden bir örneklendirme yapar. Buna göre, Swinburne ve Smith Tanrı'nın gerçekten var olup olmadığı noktasında aynı fikirde değildir ancak teistik söylem

konusunda her ikisi de realist bir pozisyonadadır. Diğer yandan Smith ve Don Cupitt (ö. 2025) Tanrı'nın var olmadığı hususunda aynı fikirde iken, Smith'in realist, Cupitt'in antirealist pozisyonda olduğu görülür (Byrne, 2003, s.4). Dolayısıyla, bir kişinin teolojik olarak realist veya antirealist pozisyonda olması bir şey, Tanrı'nın gerçekten var olduğuna inanıp inanmaması başka bir şeydir, denilebilir. Teolojik antirealizmde, Tanrı'nın varlığını doğrudan kabul veya inkardan ziyade, aşkın ve zihinden bağımsız bir Tanrı fikrini kabul etmeme durumu söz konusudur.

Teolojik antirealizm, dini öncelikle işlevleri bakımından ele alan işlevselci din teorileriyle yakın bir ilişki içerisinde. İşlevselci yaklaşımlar açısından dinin önemi, dini inançların metafiziksel doğruluğundan ziyade insan hayatındaki işlevleriyle ilgilidir. Bununla birlikte teolojik antirealizm de kendi içerisinde tek tip bir yaklaşım olarak ele alınmamalıdır. Sözgelimi D. Z. Phillips, dini kavramların anlamlılığının din dışında aranmasından ziyade, içerisinde yer aldıkları yaşam biçimi ve kullanımında bulunduğunu savunur. Dini inançları gerekçelendirmenin konusu olarak gören anlayışı eleştiren Philips, felsefenin görevinin Tanrı'nın var olup olmadığına karar vermek olmadığını; Tanrı'nın varlığını kabul etmenin veya inkar etmenin ne anlama geldiğini sorgulamak olduğunu ileri sürmektedir (Phillips, 1965, s.6-12). Bu nedenle Phillips açısından temel mesele, dini önermelerin belirli bir yaşam biçimi içerisinde kazandığı anlam olmaktadır. Ona göre, kişiye dini inançlarının doğru olup olmadığına dair sorular sormak, onların doğru olduğuna dair kanıtlar getirmesini istemek değildir; söz konusu inançların onun için taşıdığı anlamı ve bu inancın onu besleyip beslemediğini sormaktır (Phillips, 1970, s.71). Phillips, dini inançların tamamen anlamsız olduğunu iddia etmez ancak anlamlılığını dini yaşam biçimindeki kullanımı ve işlevi üzerinden değerlendirir. Gordon Kaufman da benzer şekilde dini öncelikle insanın dünyayı anlamlandırmasını sağlaması bağlamında ele almakta ve Tanrı kavramını temel bir sembol (anchor-symbol) olarak değerlendirmektedir. Ona göre Tanrı, belirli bir yaşam biçiminin ve dünya görüşünün temel sembolü olup, asıl mesele bu sembolün metafizik doğruluğundan ziyade, ortaya çıkardığı yaşam biçiminin nasıl değerlendirileceğidir. Kaufman, dinî kavramların değerlendirilmesini büyük ölçüde pratik ve işlevsel ölçütlere bağlamaktadır (Kaufman, 1972, s.100). Aşkın ve insan zihninden bağımsız Tanrı anlayışını sert bir biçimde eleştirenlerden biri de Cupitt'tir. Cupitt, geleneksel teizmin insan zihninden bağımsız, aşkın ve nesnel bir gerçeklik anlayışına dayandığını; buna karşılık modern dönemde böyle bir metafizik zeminin sürdürülebilir olmadığını savunmaktadır. Ona göre insanın dışında bulunan mutlak bir gerçeklikten söz edilemez, çünkü insanın dışında bir dünya bulunmamaktadır. Bu nedenle dinî kavramlar, insan zihninden bağımsız bir gerçekliği tasvir eden ifadeler olmaktan ziyade, insanın dünyayı anlamlandırmasını sağlayan sembolik yapılar olarak değerlendirilmelidir. Kendisini dogma sonrası inanan (post-dogmatic believer) olarak betimleyen Cupitt, metafizik bir gerçeklik olarak kabul edilen Tanrı fikrinin çöktüğünü, bunun yerine kutsalın insanın yaşamının, anlam dünyasının tamamına yayıldığını iddia etmektedir. (Cupitt, 2002, s.99-101; Cupitt, 1980, s.92).

Teolojik antirealist yaklaşımların ortak özelliği, dinî kavramların anlamını aşkın bir gerçeklikten ziyade insan deneyimi ve yaşam pratiği içerisinde açıklamalarıdır. Fromm'un yaklaşımı da bu genel eğilimle paralellik göstermektedir. Bu bağlamda Erich Fromm'un din anlayışı, teolojik antirealizm ve işlevselci din teorilerinin önemli bir örneği olarak görülebilir. Zira Fromm, Tanrı'nın var olmasından veya dini önermelerin doğru veya yanlış olmasından ziyade, insanın varoluşsal ihtiyaçlarına ve kendini gerçekleştirme çabasına katkıda bulunup bulunmadığı konusuna önem vermektedir. Fromm'a göre, insanın kendisi dışında ve Tanrı gibi onu aşan bir varlık veya güçle bağ kurma ve sevme gereksinimi içerisinde bulunması oldukça normaldir. İnsandaki bu sevme ve bağlanma gereksiniminin ise bu gereksinime karşılık gelen ve kendisi dışında olduğu varsayılan bir varlığın bulunmasını zorunlu kılmadığı açıktır. Bu durum sadece bu gereksinimi ve insanın sevme, bağlanma kapasitesini gösterebilecek niteliktedir (Fromm, 1950a, s.54-55). Görüldüğü üzere, Fromm Tanrı'nın var olup olmadığı veya varsa nasıl olduğu sorusu ile ilgilenmekten ziyade, dini inançların psikolojik kökenine ve işlevine vurgu yaparak felsefesini oluşturmaya çalışmıştır. Onun için dini

iddiaların doğruluk değeri değil, o inanca hangi amaçla bağlanıldığı daha fazla ön planda görünmektedir. Teolojik realizme göre, dini önermelerin yanlış olduğunun kabul edilmesi, dini de terk etmeyi gerektirebilir. Buna karşın teolojik antirealist düşüncede dini tamamen reddetmeden dini önermelerin doğruluk değeri taşıdığının reddedilebileceği düşüncesi savunulmaktadır (McGraw, 2008, s.261). Başka bir ifadeyle, teolojik antirealist düşüncede dini benimsemek ile dinî önermelerin doğruluk değeri taşıdığını kabul etmek zorunlu olarak aynı şey değildir. Fromm'un din anlayışı da bu doğrultuda değerlendirilebilir. O, dini inançların varlığını bütünüyle reddetmek yerine, doğruluk iddialarını ikinci plana iterek onların insan hayatındaki psikolojik ve ahlaki işlevlerini ön plana çıkarmaktadır. İndirgemeci din yorumunun bir başka önemli örneği, Feuerbach'ın din anlayışında görülmektedir. Fromm'un din anlayışı da özellikle Tanrı'nın insanın ideallerinin sembolik bir ifadesi olarak yorumlanması bakımından Feuerbach'ın yaklaşımıyla önemli benzerlikler taşımaktadır. Tıpkı Fromm gibi, Feuerbach için de Tanrı, kişinin anlama ve kavrama yetisine sıkı sıkıya bağlıdır. İnsan Tanrı'nın doğasının mükemmelliğinden bahsederken, aslında kendi anlama yetisinin mükemmelliğini dışa vurmakta, yansıtmaktadır (Feuerbach, 1989, s.34). Fromm'un düşüncesinde Tanrı'nın insanın kendi niteliklerinin idealleştirilmiş hali olarak ele alınması, O'nun insan zihninden ve kavrayışından bağımsız bir varlığından söz edilemeyeceği düşüncesine götürür. Kendisi de bu düşüncesini “duyuların nesnesinin dışarda, dini nesnenin ise insanın içinde bulunduğu” teziyle desteklemektedir. Dini nesneyi insanın özbilinci ve vicdanına benzeten Feuerbach, dini nesnenin de sadece insanın içinde bir gerçekliğe sahip olabileceğini savunur (Feuerbach, 1989, s.12).

Fromm'un düşüncesinde Tanrı kavramı, “belirli tarihsel koşullar içerisinde şekillenmiş bir içsel deneyimin ifadesi” olarak görülmektedir. O, dini geleneklerin ve inanan kişilerin Tanrı'dan söz ederken neyi ifade ettiklerini anlayabildiğini belirtmekle birlikte, bu kavramı onların kavradığı şekilde kabul etmediğini söylemektedir. Fromm'a göre Tanrı tasavvuru, kabile reisleri ve kralların mutlak otoriteye sahip olduğu toplumsal yapılarda dayatılmıştır. Hümanist perspektiften bakıldığında ise Tanrı, kendi başına var olan bağımsız bir gerçeklik değil; insanın en yüksek değerlerini, ideallerini sembolik ve şiirsel bir dille ifade eden bir kavramdır. Bununla birlikte Fromm, monoteistik geleneklerin düşünce yapısını ele alırken “Tanrı” kavramını kullanmaya devam ettiğini, ancak bu kavramı klasik teistik anlamından farklı bir çerçevede değerlendirdiğini ifade eder. Bu nedenle kendi konumunu “teistik olmayan bir mistisizm (nontheistic mysticism)” olarak tanımlar (Fromm, 1966, s.18-19). Fromm'un din yorumu görüldüğü üzere Tanrı'yı bir gerçekliğe tekabül eden aşkın ve zati bir varlık olarak görmemektedir. Daha ziyade Tanrı'yı insanın ulaşmayı amaçladığı en yüksek ideal durumun bir sembolü olarak görmekte ve insandan otonom bir Tanrı fikrinin imkanına karşı çıkmaktadır. Bu düşünceye göre, Tanrı'nın var olması ve nasıl bir varlık olarak algılandığı tamamen insanın zihnine bağlıdır. Din ve Tanrı, insan üzerindeki işlevi oranında anlam ve değer kazanabilir. Hümanistik din anlayışı da bir bakıma insani düzlemde aşkınlığın nasıl sağlanabileceği sorusuna cevap aramak zorunda kalmıştır. Gerek Feuerbach gerek Fromm düşüncesinde karşılaştığımız bu düşünce yapısı, dinin pragmatik işlevinden vazgeçmeyip, diğer taraftan da onu metafiziksel doğruluk iddialarından soyutlayarak bir bakıma sembolik bir ifadeden öteye geçemeyen, içeriğinin işleve indirgendiği bir din anlayışına götürmüştür. Dinin psikolojik, sosyolojik vs. işlevlerine indirgenerek yorumlanması, Tanrı ve hakikat/doğruluk iddiası merkezli yorumunun bırakılmasının doğal sonucudur. Büyük oranda Aydınlanma düşüncesi sonrası gerçekleşen bu dönüşüm, “Tanrı'nın insanileştirilmesi” ve “insanın tanrılaştırılması” tartışmaları arasında yer alan “aşkın hümanizm” düşüncesinin bir yansıması gibi görünmektedir (Reçber, 2004, s.28).

Bir bakıma burada görülen temel eğilimin, inanma fiilinin kendisinin inanılan şeyin doğruluk değerinden daha önemli görülmesi ve ön plana çıkarılması olduğu öne sürülebilir. Bu durum ise kaçınılmaz olarak inançları benimsemenin onların doğruluğu ile alakalı olmadığı düşüncesine götürmektedir (Trigg, 2013, s.47). Ancak bu yaklaşım ne kadar tutarlıdır? Trigg'in de haklı olarak ifade ettiği gibi:

İşlevin yerine getirilmesi, inancı benimsemenin sürüp gitmesini sağlasa bile, onun kaynağını izah etmekte başarısızdır. Niçin insanlar şu inanç kümesini değil de bu inanç kümesini kabul eder? Sosyal bilimciler (ve diğer bilimlerle uğraşanlar) tarafından yapılan izahların tehlikesi, inançlar arasındaki farkları önemsiz bularak, düzleştirmeye meyilli olmasıdır. Onlar için önemli olan dinin sosyal etkileri olduğu için, inanılan şey, inanma vakıasına tâbi kılınmıştır (Trigg, 2013, s.48).

Fromm'un antirealist-işlevselci din anlayışında da benzer problemlerle karşılaşmaktadır. Her ne kadar Fromm, dinin birtakım psikolojik varoluşsal işlevlerinden hareket etse de onun bu yaklaşımı dinin doğruluk iddialarının geri plana atılmasını haklı çıkarmamaktadır. Diğer taraftan dinin sadece bu yönüyle açıklanması oldukça tek taraflı ve indirgemeci bir karakter sergilemektedir. İnancın benimsenmesine neden olan psikolojik veya sosyolojik etkenlerin açıklanmasının herhangi bir dinin iddialarının rasyonalitesinin değerlendirilmesi anlamına gelmediği açıktır. Benzer şekilde, bu durum bir kimsenin herhangi bir dinin önermesine doğruluk atfetmesi nedeniyle inanabileceği seçeneğini de çürütebilecek nitelikte değildir. Zira, özellikle teistik gelenek ve İslam dini açısından düşünüldüğünde, inanmaya neden olan etkenin "Tanrı vardır ve birdir" şeklindeki temel önermenin doğruluğuna dair bir kabul olduğu ifade edilebilir. Fromm'un "mesele dinin var olup olmaması değil, hangi tür din olduğudur" (Fromm, 1950a, s.26) şeklindeki ifadesi, onun dinleri değerlendirilmesindeki temel ölçütün onların doğruluk iddialarından ziyade insan üzerindeki etkileri olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, Fromm'un dinî içeriğe bütünüyle kayıtsız kaldığı da söylenemez. Nitekim o, "bu, psikanalistin dinin spesifik içeriğine büyük ilgi duyması gerektiği anlamına gelir; zira onun için önemli olan, bir dinin hangi insani tutumu ifade ettiği ve insan üzerinde ne tür bir etki yarattığıdır, yani o, yalnızca çeşitli dinlerin psikolojik köklerinin analiziyle değil, aynı zamanda bunların değerleriyle de ilgilenir" ifadeleriyle bu duruma açıklık getirmektedir (Fromm, 1950a, s.26). Ancak Fromm açısından bu değer, öncelikle bir dinî inancın epistemik doğruluğundan ziyade insanın gelişimi üzerindeki etkisinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle Fromm, dinî içerikleri değerlendirmekte; fakat bu değerlendirmeyi büyük ölçüde psikolojik ve etik işlevleri üzerinden gerçekleştirmektedir. Bu noktada özellikle dinin neden ortaya çıktığının açıklanması (causes) ile neden doğru kabul edildiğini gösteren gerekçelerin (reasons) ayrımının yapılması önem kazanmaktadır. Nedenlerin bir inancın doğruluğu veya yanlışlığı hakkındaki sonuca herhangi bir etkisi bulunmazken, gerekçeler bu konuda delilsel bir değere (evidential value) sahiptir. Gerekçeler bir kişinin bir şeye neden inanması gerektiğine dair zemin ve gerekçelendirme sunarken; nedenler sadece niçin inandığının açıklamasını yapmaktadır (Whittaker, 1978, s.361). Fromm'un işlevselci-antirealist din yorumlamasının da benzer şekilde nedenler ve gerekçeler arasındaki ince ayrımı yeterince koruyamadığı söylenebilir. Böyle bir yaklaşım, dinî inançların gerekçelendirilmesi ve rasyonelliği sorununu ikincil plana itme ve doğruluk ölçütünü büyük ölçüde işlevsellik üzerinden değerlendirme riskini beraberinde getirmektedir.

Diğer taraftan, Fromm'un din anlayışı, dinin psikolojik ve toplumsal boyutlarını açıklama bakımından birtakım katkılar sunmakla birlikte başka eleştirilere de konu olmuştur. Nitekim Robert Banks da Fromm'un din teorisinin, Freud'un yaklaşımına kıyasla dinî deneyimin kişilerarası, bilişsel ve toplumsal boyutlarını daha başarılı biçimde açıklamakla birlikte önemli sınırlılıklar taşıdığını belirtmektedir. Banks'a göre Fromm, dinî doğruluğa ilişkin soruların mantıksal bağımsızlığını yeterince dikkate almamakta; dinî deneyimin bilişsel yönünü daha çok psikolojik ön varsayımları ve etik sonuçları çerçevesinde ele almakta ve sosyal-sosyo-psikolojik etkenlere gereğinden fazla ağırlık vermektedir (Banks, 1975, s.131-132). Bu değerlendirme, Fromm'un dinî inançların psikolojik kökenlerine yaptığı vurgunun, dinî inançların doğruluk ve gerekçelendirme sorunlarını ikinci plana ittiği yönündeki eleştiriye destekler niteliktedir.

Sonuç

Sonuç olarak bu çalışma, Fromm'un din anlayışının işlevselci, hümanist ve teolojik antirealist bir karakter taşıdığını ortaya koymaktadır. Dini insanın psikolojik ve varoluşsal ihtiyaçlarının sembolik ifadeleri olarak ele alan bu yaklaşım, dinin doğruluk iddialarından ziyade

kişiyi sağladığı fayda nedeniyle anlam ve değer kazanabileceği iddiasını taşımaktadır. Bu durum onun işlevselci karakterini yansıtmaktadır. Benzer şekilde, Fromm'un Tanrı kavramını insan zihninden bağımsız ve aşkın ve zati bir gerçeklik olarak kabul etmemesi, onu insanın en yüce değerlerini ifade eden sembolik ve işlevsel açıdan yorumlaması durumu da onun Tanrı anlayışının teolojik antirealist bir karakter taşıdığını göstermektedir. Din felsefesi açısından değerlendirildiğinde ise Fromm'un din teorisinin yalnızca dinin kökeni ve mahiyetine ilişkin psikolojik bir açıklama sunmadığı, aynı zamanda işlevselci ve antirealist bir din yorumu ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışmanın temel katkısı, Fromm'un din anlayışını yalnızca psikolojik veya hümanist bir yaklaşım olarak değil, aynı zamanda işlevselci ve teolojik antirealist bir din yorumu olarak din felsefesi perspektifinden değerlendirmesidir. Bu çerçevede çalışma, Fromm'un Tanrı kavramının mahiyeti, dinin doğruluk değeri ve işlevi arasındaki ilişkiyi nasıl yorumladığını ortaya koyarak, konuya din felsefesi açısından eleştirel bir katkı sunmayı amaçlamaktadır. Bu makale, din felsefesi literatüründe kavramsal analiz ve felsefi eleştiri yöntemiyle Fromm'un din anlayışını işlevselci-antirealist çerçevede incelemeyi amaçlamaktadır. Bu çalışmanın temel sınırlılığı, Fromm'un düşüncesinin tüm boyutlarını ele almak yerine, onun din ve Tanrı anlayışını hümanist ve işlevselci yaklaşımı çerçevesinde incelemesidir. Bu nedenle Fromm'un psikoloji, etik ve toplum teorisine ilişkin görüşleri yalnızca din ve Tanrı yorumunu açıklamaya katkı sağladığı ölçüde değerlendirilmiştir. Dolayısıyla Fromm'un belli eserleri din ve Tanrı tasavvurunu ele almaları bakımından incelenmiştir.

Makalede ulaştığımız en temel sonuçlardan biri, Fromm'un öngördüğü işlevselci din anlayışının dini insanın psikolojik ve varoluşsal gereksinimlerine indirgediği, doğruluk iddialarının arka plana düşürüldüğü şeklindedir. Ancak antirealist-işlevselci bir din yorumunun kendisini temellendirme noktasında da birtakım güçlüklerle karşılaşmaktadır. Zira dinî inançların yalnızca psikolojik veya sembolik işlevleri üzerinden açıklanması, bu inançların insan yaşamındaki etkilerini ortaya koysa da onların neden belirli bir doğruluk iddiası taşıdığı sorusunu cevaplamada yetersiz kalmaktadır. Başka bir ifadeyle, bir inancın bireye anlam, yönelim veya psikolojik destek sağlaması, o inancın neden doğru kabul edilmesi gerektiğini tek başına açıklamamaktadır. Diğer taraftan Fromm'un din yorumlamasının beraberinde getirdiği Tanrı anlayışı da birtakım felsefi problemler içermektedir. Tanrı'yı insani değerlerin en yüce ifadesi şeklinde sembolik olarak yorumlamak, Tanrı inancının rasyonel olup olmadığı sorularını önemsizleştirmektedir. Oysa nasıl bir Tanrı'ya inanıldığı meselesi, en az Tanrı'ya inanmak kadar önemlidir. Zira insanların neden aşkın, zati ve mükemmel niteliklere sahip olan bir Tanrı'ya inandıkları; buna karşılık neden hayali bir varlığa Tanrı olarak inanmadığı önemli bir sorudur. Bu da dinin ve Tanrı inancının sadece işlevsel ve sembolik değere indirgenemeyeceğini, dini inançların rasyonalitesinin ve epistemolojik değerinin göz ardı edilmemesi gerektiğini göstermektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, teolojik realizm ve dine yönelik özcü yaklaşımlar, dinî inançların yalnızca insanî ihtiyaçlar ve işlevler bağlamında değil, aynı zamanda doğruluk iddiaları bakımından da açıklanmasına imkân sağlamaktadır. Dinî önermelerin anlamı, doğruluğu ve gerekçelendirilmesi gibi epistemolojik boyutları dikkate alan bu yaklaşımlar, din olgusunu açıklamada işlevselci ve antirealist yaklaşımlara kıyasla daha kapsamlı bir açıklama çerçevesi sunmaktadır.

References

- Alston, W. P. (1967). Religion. In P. Edwards (Ed.), *The encyclopedia of philosophy* (Vol. 7, pp. 140–145). Macmillan & Free Press.
- Alston, W. P. (2002). Introduction. In W. P. Alston (Ed.), *Realism and antirealism* (pp. 1–9). Cornell University Press.
- Aydın, M. (2007). *Din felsefesi*. İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Banks, R. (1975). *A neo-Freudian critique of religion: Erich Fromm on the Judaeo-Christian tradition*. *Religion*, 5(2), 117–135. [https://doi.org/10.1016/0048-721X\(75\)90015-9](https://doi.org/10.1016/0048-721X(75)90015-9)
- Bagger, M. C. (2003). Theories of religion. In J. W. V. van Huyssteen (Ed.), *Encyclopedia of science and religion* (pp. 724–731). Macmillan.
- Byrne, P. (2003). *God and realism*. Routledge.
- Clarke, P. B., & Byrne, P. (1993). *Religion defined and explained*. St. Martin's Press.
- Cupitt, D. (1980). *Taking leave of God*. SCM Press.
- Cupitt, D. (2002). *Is nothing sacred? The non-realist philosophy of religion: Selected essays*. Fordham University Press.
- Çetin, Ö. (2018). Erich Fromm'da Tanrı tasavvuru. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 18(3), 75–98.
- Feuerbach, L. (1989). *The essence of Christianity* (G. Eliot, Trans.). Prometheus Books.
- Fromm, E. (1950a). *Psychoanalysis and religion*. Yale University Press.
- Fromm, E. (1950b). *Man for himself: An enquiry into the psychology of ethics* (2nd ed.). Routledge & Kegan Paul.
- Fromm, E. (1966). *You shall be as gods: A radical interpretation of the Old Testament and its tradition*. Holt, Rinehart and Winston.
- Fromm, E. (2002). *The sane society*. Routledge.
- Fromm, E. (2008). *To have or to be?* Continuum.
- Guthrie, S. E. (2007). Anthropological theories of religion. In M. Martin (Ed.), *The Cambridge companion to atheism* (pp. 283–299). Cambridge University Press.
- Hick, John. (1989). *An interpretation of religion: Human responses to the transcendent*. Yale University Press.
- Horwich, P. (1982). Three forms of realism. *Synthese*, 51(2), 181–201.
- Kant, I. (1998). *Critique of pure reason* (P. Guyer & A. W. Wood, Eds. & Trans.). Cambridge University Press.
- Kaufman, G. D. (1972). *God the problem*. Harvard University Press.
- McGraw, C. (2008). The realism/anti-realism debate in religion. *Philosophy Compass*, 3(1), 254–272. <https://doi.org/10.1111/j.1747-9991.2007.00121.x>
- Peterson, M., Hasker, W., Reichenbach, B., & Basinger, D. (2009). *Akıl ve inanç: Din felsefesine giriş*. Küre Yayınları.

- Peterson, M., Hasker, W., Reichenbach, B., & Basinger, D. (2013). Dinin mahiyeti. In M. Peterson, W. Hasker, B. Reichenbach, & D. Basinger, *Din felsefesi: Seçme metinler* (R. Acar, Çev., ss. 17–24). Küre Yayınları.
- Phillips, D. Z. (1965). *The concept of prayer*. Routledge & Kegan Paul.
- Phillips, D. Z. (1970). *Death and immortality*. Macmillan.
- Reçber, M. S. (2004). İslam, din ve çağdaş durum. *İslamiyât*, 7(4), 17–32.
- Reçber, M. S. (2013). Felsefe ve din. In R. Kılıç (Ed.), *Din felsefesi* (pp. 1–27). Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları.
- Reichenbach, B. (2010). Religious realism. In M. Y. Stewart (Ed.), *Science and religion in dialogue* (Vol. 2, pp. 1034–1052). Wiley-Blackwell.
- Schilbrack, K. (2022). The concept of religion. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford encyclopedia of philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/concept-religion/> (Erişim tarihi: 28 Temmuz 2026).
- Segal, R. A. (2006). Introduction. In R. A. Segal (Ed.), *The Blackwell companion to the study of religion* (pp. xiii–xix). Blackwell Publishing.
- Trigg, R. (2010). Theological realism and antirealism. In C. Taliaferro, P. Draper, & P. L. Quinn (Eds.), *A companion to philosophy of religion* (2nd ed., pp. 651–658). Wiley-Blackwell.
- Trigg, R. (2013). Dinî gerçekçiliğin müdafaası. In M. Peterson, W. Hasker, B. Reichenbach, & D. Basinger, *Din felsefesi: Seçme metinler* (R. Acar, Çev., ss. 44–51). Küre Yayınları.
- Ward, K. (2008). *The case for religion*. Oneworld.
- Whittaker, J. H. (1978). Causes, reasons, and the genetic fallacy. *Journal of the American Academy of Religion*, 46(3), 351–368. <https://doi.org/10.1093/jaarel/XLVI.3.351>
- Wittgenstein, L. (1958). *Philosophical investigations* (G. E. M. Anscombe, Trans.) Basil Blackwell.
- Yandell, K. E. (1999). *Philosophy of religion: A contemporary introduction*. Routledge.

ETHICAL DECLARATIONS

Research and Publication Ethics

I declare that this article is an original work and was prepared in accordance with the principles of scientific research and publication ethics. The article has not been published elsewhere and is not currently under review by another journal.

All sources used in the study have been cited in accordance with academic standards. I declare that the study does not contain plagiarism, fabrication, falsification, or manipulation of data, and that the research findings have been presented in accordance with the principles of scientific integrity.

Author Contributions

The author single-handedly designed, conducted, and analyzed the study and prepared the report for this article. I have reviewed and approved the final version of the article and agreed to its publication.

Conflict of Interest

I declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript.

Funding

This research did not receive any specific grant, financial support, or funding from any public, commercial, or non-profit funding agencies.

Artificial Intelligence (AI) Usage Disclosure

During the preparation of this manuscript, artificial intelligence tools may have been used solely for limited purposes such as language editing, translation assistance, and stylistic improvement. Any AI-assisted translations or language corrections were carefully reviewed and verified by the author. Artificial intelligence tools were not used to generate the core scientific content, research design, analysis, or scholarly conclusions. All academic responsibility for the content of the manuscript rests entirely with the author.

Copyright and Permissions

I confirm that all necessary permissions for copyrighted materials have been obtained where required and that the manuscript does not violate any intellectual property rights.

Author Approval

I confirm that they have read and approved the final version of the manuscript and consent to its submission and publication.

ETİK BEYANLAR

Araştırma ve Yayın Etiği

Bu makalenin özgün bir çalışma olduğunu ve bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hazırlandığını beyan ederim. Makale daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış olup başka bir dergide değerlendirme sürecinde değildir.

Çalışmada kullanılan tüm kaynaklar akademik kurallara uygun biçimde atıflanmıştır. Çalışmanın intihal, veri uydurma, veri tahrifi veya manipülasyon içermediğini; araştırma bulgularının bilimsel dürüstlük ilkelerine uygun şekilde sunulduğunu beyan ederim.

Yazar Katkısı

Çalışmanın tasarlanması, yürütülmesi, analizi ve makalenin raporlama aşamasını tek başına yürütmüştür. Makalenin son hâlini okuyup onayladım ve yayımlanmasını kabul ettim.

Çıkar Çatışması

Bu makalenin yayımlanmasına ilişkin herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan ederim.

Finansal Destek

Bu araştırma herhangi bir kamu kurumu, ticari kuruluş veya kâr amacı gütmeyen kuruluş tarafından finansal olarak desteklenmemiştir.

Yapay Zekâ Kullanım Beyanı

Makalenin hazırlanması sürecinde yapay zekâ araçlarından yalnızca dil düzenleme, çeviri desteği ve anlatım iyileştirmesi amacıyla sınırlı ölçüde yararlanılmıştır. Yapay zekâ araçları tarafından yapılan çeviri ve dil düzenlemeleri tarafımdan dikkatle kontrol edilmiştir. Yapay zekâ araçları çalışmanın bilimsel içeriğinin, araştırma tasarımının, analizlerinin veya akademik sonuçlarının oluşturulmasında kullanılmamıştır. Makalenin içeriğine ilişkin tüm akademik sorumluluk bana aittir.

Telif Hakları ve İzinler

Telif hakkı gerektiren materyaller kullanılmışsa gerekli izinlerin alındığını ve çalışmanın herhangi bir fikrî mülkiyet hakkını ihlal etmediğini beyan ederim.

Yazar Onayı

Makalenin son hâlini okudum, onayladım ve yayımlanmasını kabul ettiğimi beyan ederim.